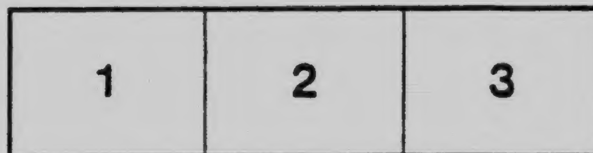
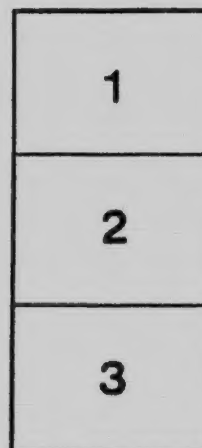
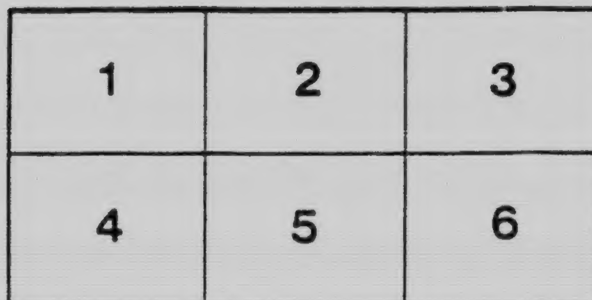

1
2
3

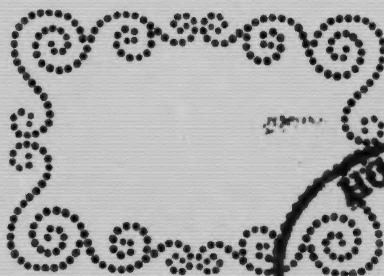

1
2
3

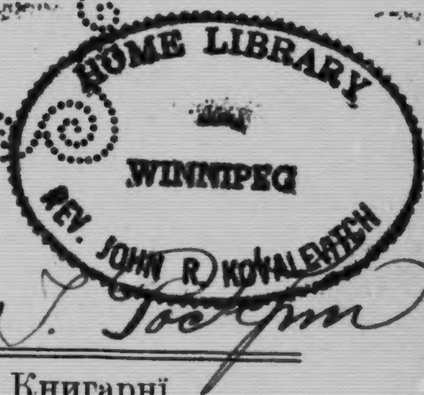

1
2
3
4
5
6

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ.

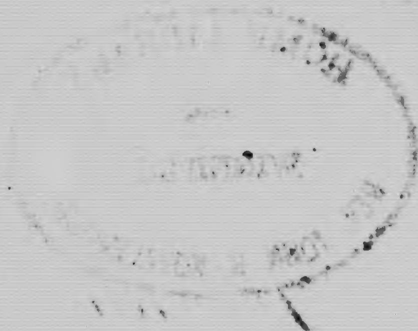
ЗА СЕСТРОЮ

ОПОВІДАНЄ
З КОЗАЦЬКОЇ СТАРИНИ

Накладом Руської Книгарні
850 Main Street, Winnipeg, Man.
1915.

I.

На правому березі ріки Самари, яких десять миль від Дніпра лежало українське село Спасівка. Даремне шукав би хто в теперішню пору за ним. Воно пропало. Зруйноване, поросло травою, як богато, богато инших тогочасних українських осель

Як Спасівка не відріжняла ся своєю долею від других посестрець, Так само була похожа своїм зверхнім виглядом на другі оселї: такі самі хати з дерева та глини вкриті соломою або очеретом.

Хати стояли рядком до сонця на південь, оточені огородами та садками. По середині села велика площа — майдан, на якому стояла невеличка деревляна церковця, а побіч неї вбоге попівство.

Не було тут видно зверха нїякої заможности. Кожен клав хатку таку, щоб лише перед студинею та спекою захистити ся, а більш нічого. Нікому не снило ся вкладати на будову гарних домів з хоромами, бо ніхто не вгадав, що завтра [illegible]ся, чи його праця від разу не спопеліє. То були стр[illegible]си набігів татарських на Вкраїну.

У тих часах вибирали люди під свої оселї такі місця, які після їх гадки давали би найпевнійший захист перед ворогом, та в яких можна би найвигіднійші знайти умови до житя: отож недалеко води або над водою, а відтак близь лїса або очерету, де би на випадок татарського набігу найбезпечнійше було скрити ся та уйти поганської неволї.

Спасівку заложили на сему місцї тому, що тут надибали цїлий гай терневий тай до Дніпра не було далеко, де росли великі лїси, звідкіля можна було набирати достатком дерева.

Першою роботою Спасївчан, що тут поселили ся, було прорубати серед терневого гайку круті стежки та покопати ями на сховок своїх статків, на випадок akoїсь татарської халепи.

Розмеживши відтак землю на оселї, вони обставились густим частоколом дубовим.

Та праця тривала кілька років, заки були хатки готові і село розжило ся як слїд.

Спасівчани зайшли сюди зза Днїпра, також по татарськім погромі, а що станули на тому місцї на самого Спаса, тож і прозвали своє село Спасівкою.

В той час, як зачинає ся наше оповіданє, Спасівка була вже старшим селом. Вказували на се старі, зеленим мохом порослі стріхи, утоптані вулицї, стара церковця і чималий цвинтар з деревляними, почорнїлими від старости похиленими хрестами, а далї навкруги частоколу повиростало чимале тернє, з чого Спасівчани дуже радїли, бо се також спиняло приступ до села неменше частоколу. Лише дві були на противних кінцях села прогалини, зачинені воротами.

Спасівчани жили тут наче би в якій фортецї. Походячи з козацького роду, вони розуміли вагу небезпеки, і були на стільки осторожними, що на кожну ніч ставляли чергою сторожів при обох воротах, аби їх ворог не напав зненацька.

До того ще вони умовились з сусїдними селами, щоб у кожного були на поготівлї бочки зі смолою, які на випадок татарського набігу треба було запалити, аби тим способом остеречи других про небезпеку.

Такий лад завів в селї старий досвідчений козак, котрий прийшов сюди з першими поселенцями. Та хоча старий Охрім вже давно лежав в сирій землї, то Спасівчани придержували ся тих звичаїв і далї.

Та якось Спасівчанам до тої хвилї жилось безпечно. Чи Спасівка не лежала на шляху татарському, чи з якої иншої причини, досить, що до тепер нїчого її не трівожило. Спасівчани жили безпечно, пахали землю, годували товар і кохали пасїки, славні на цїлу Заднїпрянщину, та позводили гарні сади. В Спасівцї жив славний козацький рід Судаків.

Вони славили ся тим, що не було між ними одного, який би не бував на Січи між низовим товариством. З того виходило, що їх було мало. Богато з них полягло головами у битвах, богато пішло у неволю, а жіноцтво переходило до инших родів.

Тому то сї, що остались живими, богатїли на цїле село і з того були у всїх у великій пошанї.

Рідня Судаків під той час складала ся з старого діда Андрія — яких 70 років з роду, його сина Степана, його жінки Парашки, двох синів Петра і Павла, та дочки Ганни.

Властиво Петра тодї вже не було дома; на Запороже пішов. Другому синови Павлови було пятнайцять а дочцї Ганнї тринайцять лїт. Поки дїти були молодшими, цїлим хазяйством клопотали ся Степан з жінкою. Дїд Андрій пильнував пасїки, наглядав хати і дїтий. Вважав своїм обовязком привчити Павлуся до рицарського ремесла.

Вчив його їздити на кони, кидати списами та арканами, стріляти з рушницї та з лука і орудувати шаблею.

В инших хвилях оповідав йому про запороже, про козаків, їхнї звичаї, та про всї походи й пригоди з свого житя.

Дїти слухали залюбки оповіданя дїдуся, а Павлусеви снили ся відтак битви з татарвою, степ широкий і він мрів заєдно об тім, коли він підросте та стане славним козаком. Павлусь і Ганна любили ся дуже між собою. Він її учив потай дїда всїх отих штук, яких научив'ся від дїдуся, бо дїдусь все говорив, що се не жіноче, а козацьке дїло.

Від сих оповідань виробила ся у Павлуся завзята та дика козацька натура. В такім молодечім пориві зробив він не одно таке, за що хотїли його батьки покарати. Тодї він втїкав або до дїда в пасїку, або в тернину, звідки не вийшов би був за нїчо в світї, хоч нераз був дуже голодний.

Тодї вже Ганна вставляла ся за ним, так плакала поки не випросила вибаченя.

Тодї бігла в тернину. Вона одна знала де Павлусь скрив ся, і звіщала йому добру новину.

Вертали разом до дому веселі і щасливі.

Батько звичайно в такім випадку погрозив Павлусеви пальцем а до Ганни промовляв:

— Козир - дївка! Тебе би йно в посли слати....

З сего завязала ся між дїтьми така любов, що одно без одного жити не моголо, і здаєть ся, не було нїчо такого, чогоб Павлусь для Ганни не зробив...

———

Було се одної неділї в місяцю червню,

Люди поприходили в полудне з церкви.

На дворі стояла красна погода. Пообідавши, розійшли ся спочивати. Старі полягали в холодку під деревиною. Жінки порались з посудиною. Молодїж проходжалась по майданї. Так тривало поки не задзвонили до вечірнї.

Тодї все, що могло ходити пішло до церкви, яка не могла їх помістити.

Тож хто прийшов пізнїйше, ставав або сїдав під церквою. Парубки пішли під дзвінницю а дївчата ставали гуртками по другому боцї.

По вечірнї розбрили ся по майданї. Старі люди посїдали на приспах під хатами або таки на траві. Недалеко церкви сидїли старші жінки балакаючи.

Дїтвора вганяла по майданї а парібки засунувши бадьорно шапки на одно вухо, проходжувались повагом по вулицях, споглядаючи за дївчатами, що теж оподалїк зібрали ся і ладились заводити вулицю.

Як іно сонце перестало жарити, взяли ся дївчата за руки і стали співати пісень До них наблизили ся парубки і стали собі підтягати.

Пісня звабила і старих людий. Вони теж окружили молодих, придивляючись їх забаві, хоча се була така звичайна річ в українському селї, яка кождого лїта у недїлю або свято повторяла ся . Оподалїк від того гуртка те саме робило молодше поколїнє Спасівки: дїти - недолїтки, хлопята і дївчата. А все те в святочних одягах, вмите та вичесане, заквітчане і пристроєне.

Любо було поглянути.

Навіть панотець Амврозий не видержав, а вийшов з попадею і дочкою на майдан подивити ся на вулицю та послухати пісень.

Над самим вечером пригнали скотарі товар з пасовиска.

Опять новий образок. Скотарі вигукували і заґаняли товар у ворота. Поважні корови та воли, гойдаючи головами йшли до своїх загород. Вівцї блеяли, тиснулись в гурток, а конї розбігли ся по майданї та скубали траву.

Корови й не гадали вимінати вулиції, а йшли в саму середину між дівчат. Настав веселий крик і сміхи, усе розбилось.

Дід Андрій сидів з сусідом Панасом на приспі Покурюючи люльки розмовляли о хазяйстві.

— Сего року мабуть врожай буде, — каже Панас.

— Дай Господи. Коби лише в злу годину не вимовити...

— Ходив я сегодня в ранці в царину, аж душа радіє, таке всьо повиростало.

— Коби хоч сарани не було...

— От і не говори! Хай свята Покрова заступить — сказав Панас і перехрестив ся . . .

— Та я собі сего не бажаю, але всіляко буває...

В сій хвилї надбігла купа малих хлопції, що гнали за дівчатами ровесницями, та вигукували, сміючись:

— Мурашки, ховайте подушки, татари ґдуть...

— Не викликуй чорта з пекла! — гукнув дід Андрій.

Та хлопції на се не зважали, а гнили далї. Один хлопець піймав Ганю за плече, та так сїпнув, що дївчина впала на землю. В сій хвилї прискочив до його Павлусь і піймав за карк.

— Як ти смієш? Се моя сестра...

Той обернув ся і хватив Павлуся теж.

Стали борикати ся.

Павлусів противник був старший і дужший. Він хопив Павлуся пів перек і тиснув цупко руками. Оба червоні мов буряки, стали борикати ся. Зараз обступили їх другі і стали придивляти ся, хто кого поконає, хоч усім здавало ся, що Павлусь не дасть ради.

Та воно не так стало ся. Павлусь підніс в гору свого противника, та як лише сей відстав від землї, розмахнув ним і кинув на землю.

Тамтому стало соромно і лежачи ще, почав бити Павлуся кулаками...

— А гов! Півнї! — гукнув якийсь парубок і вмить розірвав воюючих... — Досить з вас, оба ви браві козаки будете...

Хлопців неначе водою обіляв...

— Не зачіпай Гані — говорив Павлусь—ніхто не сміє її торкнути, а то побю...

— Хибаж вона мальована? Чого лїзе до гурту таке нечіпай-мене...

— Павлусю, ходи сюди! — кликнув дїд Андрій....

Воно гарно, що ти за сестрою так встоюєш ся, та бач він се ненарочно, а припадком... ну, досить... спати час...

І всї стали розходити ся домів. Тепер залунала пісня по селу між хатами. Нікому не хотїло ся розставатись з таким на причуд гарним українським вечером....

Гомін став стихати. Де-де заблеяла в клунї вівця. Від степу долїтали голоси дикого нічного птацтва. Дїд Андрій, повечерявши з семєю, сидїв ще довгенько на приспі, покурюючи люльку. Він оглядав ся по зорях, міркуючи, яке буде веремя. Наспів час сїнокосів і треба було людям погоди.

Відтак здоймив шапку і став півголосом молити ся.

Серед молитви почув якийсь внутрішний неспокій, начеб чого лякав ся. Відмовляючи акафіста, якого знав на память, він пішов поглянути, чи вартовий біля дверий не спить.

Вартовий загорнувшись кожухом, похожав з рушницею біля воріт, муркотячи якусь пісню під носом.

— Співаєш, Филимоне? — заговорив дїд з далеку. Він знав, що так то не конче безпечно зближати ся до вартового.

— Не співаю, а підспівую, бо дуже мене сон бере, аби часом не заснути...

А не чути нічого?

— А хиба що? тихо, як в усї... Щоби воно таке мало бути чутно.

— Менї чогось лячно, начеб денебудь недалечко вовкулака блукав.

— Ет! Який там вовкулака! Вам би, дїду, спати пора...

— Здоров будь, Филимоне!

— Здоров, дїду!

Дїд Андрій звернув в село, розпочинаючи акафіста далї від того кондака, на якім зупинив ся, розмовляючи з козаком.

Йому було соромно самого себе, що без причини боїть ся. Вже не йшов на другі ворота, а прямцював до хати.

В сій хвилї пролетів над сивою головою діда лилик і легенько зачепив його по голові крилом. А може лише вітрець від крила повіяв. Та від того дід аж на бік відскочив.

»Господи! що менї стало ся?« заговорив сам до себе... »Хибаж менї се смерть у вічи заглянула? Чого я так лякаюсь? Не в такій небезпецї бував, та не лякав ся, а ось і лилик настрашив.... Тьфу на тебе!... Господи Спасе помилуй!

Старий зайшов у хату. Вже всї спали. В хатї було душно. Дід не зачинив дверий і лїг на лаві...

Серед тихої ночи залунав церковний дзвін на трівогу.

Дід Андрій, що йно задрімав, схопив ся перший і заглянув у віконце. Вдарила луна з другого боку майдану. Значить: пожежа.

— А нуте, дїтки, вставайте! — гукав дїд. — В селї пожежа.

Усї посхапували ся. Дїд вибіг на двір. Тут вже гамір і крики. Він розглянув ся. Пожежа розгоріла ся на всїх чотирох сторонах села...

Дїд зміркував відразу, що се не припадок, а підпал... Се неминучно Татари.

Він скочив в хату і хопив довгу спису в руку.

— Степане! Збрую бери! В селї Татари!

Дїти стали плакати, а дїд вибіг прожогом з хати...

На дворі стало ясно від пожежі. Цїле село прокинулось. Люди з криком та зойком стали ратувати свою мізерію. Виганяли товар зі стайнї та виносили із хат свої статки.

Про ратунок горючих хат не було що й думати. Не було чим гасити, а соломянї криші, висушені від сонця займали ся одна по другій.

У селї стало мов у пеклї.

Товар ревів, вівцї блеяли, та завертали до своїх горіючих хлївів, конї бігали, мов бішені по майданї, та перевертали людий, налякані птицї кружляли в округ полумя. Дїти плакали, жінки голосили, козаки накликували, та нїхто нїкого не слухав. Кожен робив як знав, а дехто то таки не знав, що йому робити і стояв без дїла.

Але Татари не показували ся...

В таку скрутну хвилю люди лиш знають виносити з хати, що під руку попаде, а більше нічого.

Судаки найскорше поставали, тай ще не вспіли повиносити усего добра з хати та комори. Увихали ся всї аж попріли.

— Аллах! Аллах! — залунало з боків, де були ворота.

Сей крик був такий могутний і дикий, що приглушив усі крики та зойки в селї. Та не те, що приглушив, але від того чортового крику усе в селї притихло. Лише тріски горіючих хат та лоскіт падаючих крищ і стель було чути. Всьо проче начеб зачароване, замовкло. Навіть товар занїмів. Кожен стояв мов занїмілий і не знав, що робити.

— Збрую бери, чого став?! — гукнув якийсь голос.

І знову все заворушилось, як мурашки. Кожен хапав, що під руку попало, і ладив ся до оборони.

У сїй хвилї з обох боків на майдан сунулась чорна маса збита в купу. Здавало ся, що якась чорна як ніч хмара впала на землю і суне лавою з двох боків в село. А з тої хмари лунав заєдно чортячий крик: Аллах! Аллах! Почулось декілька вистрілів з рушниць, та се їх не спинило. Татари вже були на майданї. Тепер можна їх було при світлї пожежі розпізнати. Вони розбігли ся і стали ловити людий.

Дехто був так наляканий, що давав себе без опору вязати. Другі стали боронити ся, чим хто міг.

Дїд Андрій зі Степаном станули зі списами в руках перед хатою, яка ще не заняла ся. За ними на приспі сидїли налякані дїти, притулившись одно до одного. Палажка поралась ще в хатї. Павлусеви приходило на думку забрати Ганю, скочити в город та спрятати ся в бурян. Та йому здавало ся, що за плечима тата та дїда безпечнїйше. Дрожачи зі страху, він голубив і успокоював сестру.

Який Татарин розігнав ся до них, висувалась довга списа начеб гадючий язик і Татарин злїтав з коня. Перед ними лежало вже кілька татарських трупів... Та в сїй хвилї наче шулїка на курча впав татарський аркан на голову Степана і повалив його на землю. Дїд Андрій нахиливсь розмотувати сина, та в тїй хвилї татарська шабля розчерепила йому го-

лову.. Оборона пропала. Діти закричали в один голос і задеревіли.

Татари позлазили з коний і звязали Степана. Один вхопив налякану на смерть дівчину. Її чепив ся з усієї сили Павлусь. Татарин тягнув обоїх.

Павлусь в розпуці хватив Татарина зубами за руку і вкусив так, що Татарин аж засичав з болю. Він пустив Ганю і вдарив з цілої сили Павлуся кулаком по голові. Павлусь втратив память і впав на землю. Ганя кинулась прожогом в хату. Другий Татарин піймав її за косу і став тягти до себе.

Тепер станула на порозї Палажка.

В одній спідниці, простоволоса, виглядала страшно. Очи набігли кровю з лютости та розпуки. В руках держала сокиру.

Заки Татарин успів взяти Ганю, Палажка кинулась, наче ранена львиця й розрубала йому голову. Відтак скочила перед дитину і закриваючи її своїм тілом, рубала сокирою на всі боки.

Татари не радо вбивали жінок. То була для них найліпша добича, коли піймали живу жінку. Один зайшов з боку і злапав Палажку в обійми. Другий вирвав її сокиру з рук.

Тоді Палажка стала обороняти ся кулаками мов довбнями і зубами. Не могли її подоліти, бо коли побачила як її Ганю взяв Татарин на руки і поніс омлїлу, вона мов несамовита кусала і била кулаками та розкидала Татар мов околоти.

Не було иншої ради. Татарин добув ножа і штовхнув її в груди в само серце. Кров жбухнула далеко, Палажка застогнала раз і повалила ся мертва...

В тій хвилї отворив Павлусь очи і побачив трупа матері. Тепер вже нікому його боронити і він проліз поза хату і сховав ся в бурян.

Звідси міг бачити все, що діяло ся.

Не богато було таких, що боронили ся. Татари порізали або повязали всїх, що були на майдані, а тепер вганяли ся за дівчатами, ловили їх, вязали і тягли в одно місце коло церкви. Другі кинулись зганяти товар, ловити коний та грабувати. Павлусь бачив як панотця витяг Татарин за бороду

і таки під церквою відрубали його сиву голову. Попадю, що рвалась до чоловіка, вбили теж. Попадянку звязану повели до гурту. Другі Татари стали витягати козацькі вози, запрягали пійманими волами та вантажили нагарбане добро.

Вони раділи мов чорти. Грабежа була добра, бо Спасівка була селом дуже богатим.

Татари розбивали сокирами скрині і витягали гроші та лїпшу одежу, а весь решту кидали в вогонь.

Павлусь дивив ся на те все наляканими очима. Йому здавало ся, що се якийсь страшний сон, з якого не можна прокинути ся. Наслухавши ся нераз під ніч оповіданя від дїдуня про Татар, він мав нераз такі сни. Тодї плакав і кидав ся, поки його хто не збудив. Тепер ніхто його не збудить. Йому ще шуміло в голові від татарського удару, голова болїла. Він знав, що се не сон; а всеж таки не міг рушити ся з місця, так задеревів увесь.

З того одубіня прокинув ся від плачу полонених людий, що стояли купою під церквою. Церкви Татари не підпалювали, аж повиносили усе до чиста. А хата займала ся одна по другій і було ясно як в день.

Лише мала частина Спасівців змогла втечи в тернину і поховати ся.

Про тернину погадав і Павлусь. Та йому треба було бічи майданом, а там повно Татарви; певно піймають.

Він хотів бодай побачити Ганю, та її не міг доглянути між бранцями.

Відозвало ся в йому почутє самоохорони. Втікати денебудь з сього пекла! — відзивалось йому в души... Та він не мав сили рушити ся з місця. Його наче приковано до того пекольного образу, який бачив. Татари увихались мов чорти по селу. Їх стіжковаті шапки і вовною горі обернені кожухи надавали їм такого страшного вигляду, що дивлячись на них, кров замерзала в жилах. Павлусь нераз бачив Татарів, та вони були крамарі, які заходили в село. Він нераз з них сміяв ся, прозивав їх з другими ровесниками, скубав за кожух, а нераз і грудками за ними кидав. То були люди спокійні, а при тім смішні, смішні...

Тепер не те. Сї Татари хоч і похожі на тамтих крамарів, а які страшні тепер при своїй розбишацькій роботї!

А село все палахкотїло і присвічувало їм...

Нараз завважив Павлусь, що Татари, виловивши або перебивши людий на майданї та між хатами, пійшли поза хати шукати по бурянах тих, що поховали ся. Знову розпучний крик пійманих дітий, яких несли Татари мов баранів до купи на майдан.

Павлусь кинув собою, наче з ланцюха хотїв відірвати ся, і нишком вибираючи такі місця, де не світило ся, побіг прямо до частоколу. Тут знову бурян. Кропива парила йому руки та лице, але він на те не зважав.

Оглядаючись на всї сторони, він видряпав ся на частокіл. На другім боцї частоколу густе тернє, а за ним стоїть Татари на сторожи і пильно розглядає ся.

Павлусь відразу зсунув ся з частоколу в бурян. Коли оглянув ся, побачив, як біля їх хати нишпорив Татарин, розгортаючи ногою бурян. Тепер Павлусь був би певно попав ся в татарські руки.

І з відсїля треба було втїкати. Поганцї й сюди прийдуть... Павлусь став розгортати бурян і втїкати попід частокіл. Від часу до часу підносив голову і розглядав ся, чи його хто не слїдить...

Так дійшов аж до воріт і тут мусїв втратити всю надію на втечу. Біля воріт крутили ся Татари піші і кінні. Вони щось розмовляли між собою, чого Павлусь не розумів.

При тих воротах стояли осїдлані конї, поприпинані до частоколу.

Павлусь підклав ся під самі ворота і скрив ся в корчі дикого бозу... У його сильно било ся серце. Цїла увага звернена була на се, щоби відопняти коня, сїсти і непомічено втечи.

Та се видалось йому неможливим. Татарам і не снило ся відступати від коний.

В тій хвили захвилювало на майданї. Роздались татарські крики, начеб за кимсь гонили. Павлусь розхилив галузє базнику і придивив ся.

Крики наближали ся саме до сих воріт, де був Павлусь. Він побачив, як кілька волів з страшним ревом і задертими в гору хвостами гнало по майдані в сторону воріт, розбираючи усїх по дорозї. Павлусь таке вже нераз бачив в лїтї на степу, де пасли ся воли. Тодї іменно, коли муха дуже тяла, рогатий товар бісив ся, зривав ся і утїкав у село. Тодї ніяка сила не годна була його спинити. Та тепер не було нї спеки нї мух; отже від чого воно таке стало ся?

Невжеж вони налякали ся чогось, щось їх сполошило і вони тепер летять мов несамовиті?

Справдї вони посатанїли. Вони рванулись у ворота. Татари, що тут стояли, хотїли їх спинити.

Воли заревіли глухо, вдарили на Татарів мов тараном і взяли їх під ноги. Кілька наляканих коний зірвало ся з припони і пігнали в степ. Остав лише оден кінь осїдланий, що стояв з боку. Він теж налякав ся, але не міг зірвати узденицї, і хоч ставав дуба, остав на припонї, а воли перебігли біля нього.

Сю хвилю використав Павлусь. Він вилїз корча, відвязав уздечку, вспокоїв коня, закинув поводи на шию і вдрапав ся на сїдло. Кінь, почувши людину коло себе, занепокоїв ся.

Тепер Павлусь поправив ся на сїдлї і рушив що сили з місця у степ... Татари, яких воли порозбивали, не замітили сего.

Зате оден сторожний Татарин, що стояв за частоколом та вступив ся на час волам з дороги, побачив утїкаючого Павлуся. Хлопець був в білій свитинї і відбивав від чорного сїдла.

Татарин доміркував ся, що се хтось з бранцїв, і пустив ся доганяти. На щастє кінь Павлуся був лїпший, з ще й хлопець не затяжив йому тілько, що рослий Татарин. Поганець зміркував, що бранець втече. Він взяв ізза плеча лук, та став за ним стріляти.

Павлусь почув як стріли свистїли йому попри голову. Від сього кінь налякав ся і став гнати мов вихор. Хлопець не міг досягти своїми ногами стремен і вони били коня по бокам. Серед такої шаленої їзди міг він легко злетїти з ко-

ня мов перце. Тому схилив ся і держав ся обіруч його гриви.

Він уже був певний, що Татарин його не здогонить. Та нараз щось його заболіло за лївою лопаткою, начеб ножем різнув. Хлопець посмотрив рукою. Зза плеча звисала стріла, що зачепилась стрілкою за жупан. Павлусь почув, як щось теплого плило йому по спинї і дуже сього налякав ся. Але чутно було, як тупіт погонї втихав.

На дворі стало на світ заносити ся, коли Павлусь опинив ся над рікою Самарою. Нечуючи за собою погонї, здержав коня. Через ріку пустив ся кінь вплав. Павлусь чував від дідуся нераз, що особливе татарський кінь вміє по майстерськи плавати, і не лякав ся ні раз, що кінь утопить ся. Кінь форкав, підгулькуючи в гору, поки не доплив до другого берега. Тут видряпав ся на сухе і так сильно потряс собою, що трохи хлопця з себе не струтив.

Настав ясний день. Павлусеви здавало ся тепер, що йому грозить більша небезпека, чим в ночи. Тепер його з усїх видно.... Татарва снує ся по степу, його побачать і певно піймають.

Його напав страх. В його уяві Татарва була такою силою, що її ніхто не переможе. Дідусь розказував йому, як козаки били Татар; та ось він бачив, як Татарві нічого не оперло ся, і дідусь і богато других дужих козаків полягло. І він знову став втікати, хоч сам не знав, куди і до кого, аби лише дальше від сього страшного пекла, в якому він недавно був.

Він вїхав у широкий степ.

II.

Що се: степ, про який у піснях співають?

Уявіть себе малим, дуже малим чоловіком, оттак в палець завбільшки. Уявіть собі, що вас — того маленького чоловіка — поставили на широкому рівному оболоню, на якім із рідка стоять зарослі травою старі муравельники. Оболоне вкрите травою, що вам сягає пояса. Між травою цвіти аж хапають за очі своїми краскаму; а гляньте довкруги себе... Ніде краю не видно. Обрій неба наче вижоблен

івкуля кругом вас далеко спочиває на земли. Ніде ні ліса ї гори, лише муравельники видно. А поїдете десяток миль котрий-небудь бік, те саме і те саме... Ні краю ні берега.

Се степ, український степ, зі своїми високими могилаи. Се одинокі дороговкази для людий, що туди заблукаіть. Деякі могили і називають ся своїм іменем; про другі іхто не знає, ні імен їх, ні відкіля вони взялись.

Ось над одною з менших річок, які вливають ся в Сару, стоїть висока могила. Її прозвали Свиридовою. Ніго не знав, чому вона так зовесь і ніхто не перечив ся о се, об її називати инакше. Але всї старші козаки знали, де тоїть Свиридова могила, і кожен до неї потрапив, хоч би і очи. Тому то частенько козаки змовлялись на Свиридову огилу, як на місце збірне, де можуть напевно з'їхати ся. ут і річка під боком, де можна коня напоїти, і трава тут аща для попасу, і корчі над рікою, де в пригоді і скрити можна. Ось і тепер спить під Свиридовою могилою козак,

Як іно на світ божий занесло ся, озвалась степова звіна. Ціле степове царство прокинулось і заголосило на ій лад.

Від того гамору козак прокинув ся. Сів на свойому коусї, де спав, протер очи і перехрестив ся.

В одну мить станув на ноги і став розглядати ся. На ході побачив широке зарево.

Козак став придивляти ся та хитати головою.

Що за мана? Вчера в сїм боцї заходило сонце, а сьодні сходить? Хибаж воно вертаєть ся?

Козак поліз на могилу і зараз зрозумів усе. Пізнав, що велика пожежа. Се вже певно поганцї бенкетують. Гооди, спаси хрещений народ!

Відмовляючи голосно молитву, пійшов до річки вмити ся. Його вороний кінь, що пас ся недалеко на припонї, побачив свого пана, заржав весело, начеб хотїв його з иною привитати.

— Здоров будь, товаришу! Гаразд ночував? — заговов козак серед молитви.

І перестаючи молити ся, козак став вмивати водою бриту голову.

Відтак виймив ізза пояса малий гребінчик і кусок зеркальця, та став причісувати свій чорний довгий оселедець та закручивати його за вухо. Так само розчесав вуси і зложив їх складно по запороськи в низ.

Семен Непорадний — він так звав ся — був кремезний козак літ трийцяти. Одягнений був у широчезні, мов море, червоні штани, які підперізував широким поясом. На ногах добрі шкапові чоботи. Сорочка була подерта і замащена та на грудях широко розхрістана, звідки визирали широкі косматі та сонцем смалені груди. Миючись, засукав рукави в гору поза лікті і показав жиласті руки, закіпчені пястуками мов довбеньки.

Непорадний уходив на Січи за не-аби-якого силача. Згинав зелізні штаби, а коня підносив навперед себе, мов барана.

А мимо його лицарської справности його прозвали на Січи Непорадним за те, що у якійсь стрічи не вмів собі з Татарином дати ради, аж товариші його визволили.

Та він сим ні раз не обиджав ся. На Січи не питали нікого, як зве ся; там зараз причіпили кожному імя, з яким не розставав ся вже до смерти. Хочби як козака негарно назвати, він сього не соромить ся. Козаки говорили: »не імя тебе красить, а ти його вкраси«. Найбільше чванив ся козак тим, коли на ділі показав, що він не є таким, яким його при першій нагоді прозвали...

Причепуривши як слід свого чуба і вуса, Непорадний набрав в боклак води і поніс коня напувати. Кінь пив воду, любуючись нею, а відтак торкав лобом свого пана в плече, начеб йому дякував.

Тепер козак взяв ся варити снідане. Вирубав між корчами над рікою три колики і застромив їх в землю так, що верхом вони сходили ся. До сього вершка між коликами привязав мідяний казанок, до якого всипав з мішка кашу. Відтак наляв води і назбирав сухого бадиля на підпал.

Зза пояса виймив кресиво та губку, напоєну порохом, і викресав огню. Запалену губку вложив у віхоть сухої трави і став нею махати поки не загоріла. Тепер розвів ватру, аж своїми жовтими язиками стала підлизувати казанок з у-

сїх боків. Огонь палахкотїв весело, прискаючи іскорки на всї боки.

Непорадний любував ся огнем. Йому ще вчера хотїло ся розложити ватру, бо комарі страх кусали, та не зробив сего задля Татар. Тепер їх повно вештаєть ся по степу, а огонь видно здалека. Тож волів терпіти від комарів, чим виставити себе непотрібно на небезпеку.

От, заки заварю кашу, то й товариші надбіжуть, думав собі Непорадний. Та чейже вистане сього добра на пять ротів.

Непорадний виймив тепер люльку та гаманець з тютюном і став набивати. Наклав відтак вуглику і став пикати, поправляючи цїпком ватру, в яку з любостию вдивляв ся.

В тій хвили його вороний форкнув два рази, підвів голову і насторчив вуха, якими став стричи.

Козак уже стояв на ногах.Кінь оглядав ся на пана звертав в той бік, де саме нинї рано видно було пожежу. Непорадний підбіг до свого леговиска, вхопив рушницю і станув на могилї. Тепер почув, як земля дудонїла від кінських копит і в одному місци захвилювала трава.

Нараз в траві щось забілїло. Козак побачив мале хлопя в білій свитинї на чорному татарському кони. Воно держало ся обіруч гриви, а кінь с..:ив прямо до могили. Прийшовши на річку, кінь одним скодом вже був на другім боцї. Такого потрясеня не видержав хлопчина і впав з коня в траву по сїм березї.

Кінь побіг прямо до вороного і стали обнюхувати ся начеб старі знакомі витали ся.

Хлопя лежало обомлїле горі спиною на траві. Се був Павлусь. З плечий текла кров.

Непорадний приніс в боклаку води, роздяг хлопця зі свитини і сорочки і став промивати рану. Нарвав відтак листкі, приложив, віддер кусок свого пояса і обвязав цупко. Відтак взяв хлопця наперед себе і заніс на свою лежанку та вкрив кожухом. Павлусь лежав з заплющеними очима і важко віддихав. У його було лице блїде як у трупа. Від того, що він бачив сеї ночи і що пережив, можна і розум втратити не то що...

Непорадний догадував ся, що бідне хлопя втекло з татарських лабетів, та цікавий був дещо від нього довідати ся. Козак отворив хлопцеви рота, вляв йому туди троха горілки з фляшки та став нею натирати виски...

Хлопець скривив ся, що з ним робить ся, та згодом опритомнів. Побачивши над собою козака з люлькою в зубах, не знав, що й гадати про се, чи се на яві, чи може йому так снить ся...

— Скажіть, дядечку — каже Павлусь слабим голосом — що зі мною, чи я ще живу?

—Живеш, небоже і здоров будеш; ти звідкіля?

— Зі Спасівки... Татарва заграбила, спалила, людий вимордувала, мою маму і діда вбили, сестру взяли... — Хлопець скривив ся до плачу і став дріжати на тілї мов в пропасници...

— На тобі, хлопче, глоток горілки, вспокій ся, заспи, всьо гаразд буде... біля мене ти безпечний...

Павлусь послухав і перестав дріжати.

— Богато було поганців?

— Богато дядечку, ціла хмара. Вони підпалили село з чотирьох кінців; люди вийшли з хат; вони тодї лапали, страшно було, ой! страшно... Сестру Ганну взяли... — хлопець опять став дріжати і плакати...

»Не розумно я чиню!« подумав Непорадний: » Я його лише дратую сими питанями, а воно ізнеможене, слабе; хай спічне, то відтак згодом усього дізнаю«....

— Еге-ж хлопче! Козакови соромно плакати; ось що: виростеш, козаком станеш, тодї і засоромиш ся. Ти вспокій ся, проспись... Кажу тобі, ти у мене безпечний, як у Бога за пазухою... Не я сам тут; другі прийдуть, буде нас більше, безпечнійші. Цить бо!

Непорадний став своїми грубими руками загортати хлопця кожухом з усіх боків.

Павлусь опять успокоїв ся і став засипляти... Непорадний підвів ся потихоньки з землї і пішов до ватри. Капа вже кипіла. Він підмішав її і вкинув сюди добрий кусок сала....

Він задумав ся... Тож саме тоді, як він ось тут спав, Татарва різала народ хрещений. Боже, Боже! Як воно буває на світі: одному добре, весело, а другому біда та смерть... Тепер нагадав Непорадний на коня Павлусевого. Кінь стояв біля вороного і хрупав траву. Непорадний припняв його і здійняв сідло. х

Хоч як Непорадний був сильний, воно видалось йому за тяжке.

Він став його обмацувати тай усміхнув ся...

»Далебі червінці.. о! і таляри... ну дав Бог сироті долю.. доброго коня собі вибрав... Ото поганець награбував, а як поховав штудерно... я бачу, що у Татарів вартнійше сідло, чим кінь з Татарином«.

Заніс сідло до своєї лежанки і поклав біля Павлуся, що тепер аж хропів.

»Та коби Татарин не схотів гонити за ним з своїми побратимами, поки мої над'їдуть... Ну, так щож. Не дам себе так за ніщо в каші з'їсти...

Опять нагадав кашу і подавсь туди...

Вороний опять заформкав на трівогу. Кінь Павлуся рванув ся тікати, так припона не пустила, і він станув.

Непорадний заспокоїв ся, бо вороний обернув ся головою до сходу сонця, значить, не звідсіля, де Татарів сподівати ся.

Непорадний був вже на могилі з рушницею і побачив гурток козаків, що звідсіля над'їхали.

— Пугу! пугу! — гукнули козаки, побачивши Семена.

Семен не відгукував ся, щоб не збудити хлопця.

— Се ти Семене? Чому не відгукнеш ся?...

Непорадний збіг з могили і подав ся до них.

— Тихше, братіки, тихше! Дитину мені розбудите...

—Ого! А ти звідкіля узяв дитину? Чи ти її вродив, чи Свиридова могила?

— Та бо ви не глузуйте з мене; я правду кажу. Сьогодня над'їхало до мене ранене хлопя зі Спасівки. Вирвав ся з татарської петлї. Бідне змучене, що аж жаль дивити ся. Не богато міг і розвідати ся, зараз і заснуло..

— Зварив, братіку, їсти? — заговорило кілька голосі[в].

— Та троха зварив — каже Непорадний, оглядаючис[ь] заклопотано на козаків: — Не сподївав ся тільки гостий я зладив на пятьох, а вас слава Богу, чи не пятьдесять.

— Вгадав, отаманом будеш; далебі нас пятьдесять. Стрінули по дорозї ватагу Тріски Остапа, знаєш? так злучили ся...

— Як не знати? А деж він?

— Здоров, Семене! — обзиває ся Тріска, злїзаючи з коня: — Ну, не турбуй ся, решту наваримо самі, тай нагодуємо ся... .

— Хибаж ви цїлу ніч їхали?

— А вжеж, від вечера до тепер.

Козаки оглянули ся на сонце, воно вже підійшло високо і озолотило своїми промінями степ... Від того стала роса парувати і підходити в гору...

Козаки розсїдлували та припинали коний, відпинали казанки, збирали паливо і заходились коло вареня каші По клали на двох росохатих коликах списку і повішали на неї казани.

Огонь розгорів цїлою силою...

Тепер стали козаки підходити тихо до Павлуся і придивляли ся його блїдому лицю. Між тими козаками був старий січовий дїд Панас.

Йому було 80 лїт з роду; та хоч час було спочити старим костям у якому зимовику, він »не давав ся старости« і волочив ся з козаками, граючи на бандурі та розвеселяючи їх грою та співом. Приставав від одної ватаги до другої і всюди його приймали. Правда, що не годен був шаблею гаразд вимахувати, за те стріляв з рушницї так, що птицю на лету не хибив. До того він знав лїчити рани зїлєм, та через те радо його приймали до гурту. Його знала цїла Україна як характерника, себ то такого, що знає заворожити кулю, що його не береть ся. Бо й справдї.

Дїд Панас товаришував в походах в Крим, в Польщу, в турецьку та волоську землю, був в неоднїй бідї, а ніколи жадна куля ні шабля його не драснула. Мимо своєї старости він голив часто лоб і бороду, заплїтав по молодецьки свого

сивого чуба і довгий на аршин вус, що двома мітлами звисав аж на груди...

—Чи ти йому промив рану? — питає ся дід Панас Семена.

— Промив водою і приложив листків.

— Се пусте. Рану промивай горілкою, бо вода нечиста буває... Та ми побачимо, як прокинеть ся...

— То кажеш, Спасівка в попелї? — питає ся оден козак.

— Либонь, що так: я бачив сьогоднї на розсвітї велику пожежу з сього боку. Хлопя говорило, що Спасівку спалили Татари; решти недопитав ся, бо хлопець заснув...

Козак зажурив ся і похнюпив голову.

— Ну, а ти чого?

— Е, не питай! Я-ж сам зі Спасівки... там батька-матїр полишив...

— Семене! А як хлопя називаєть ся?

— Не вспів спитати.

Козак присїв біля Павлуся і став йому пильно приглядати ся.

— Стій, козаче! Так не можна — каже дід Панас: — Наврочиш хлопця, то й вмре з того... Ось йому в лице світить... нездало, йому холодку треба.

Дїд Панас приніс два колики, застромив у землю, і розвісив на них свитину, щоби заслонити голову спячої дитини...

— Чи у вас, дїду, були свої дїти?

— Чого питаєш?

— А того, що ви заходитесь коло його мов пістунка...

— Хибаж се не наш брат, не козацька дитина? Хто зна, що з нього виросте? Тодї і спасибіг скаже....

— Та я вас питаю, чи були у вас дїти?

— А хоч і були, так що? Тепер нема своїх, так хай і чужими попіклую ся...

— Що ви, люди добрі, таку нерозумну балачку завели? — обізвав ся оден: — Яке дїло кому розпитуватись? Се-ж не по козацьки... не питай, а на вус мотай, чого тобі треба... Нам би лїпше ось танець завести, повеселити ся; хто зна,

яке буде завтра... Нуте, діду! Замість дітий перелічувати вшквар дещо, щоб аж жижки задрожали...

— Та я прошу вас товариші, не дуже вигукуйте, що хлопця не розбудити, — говорив вже сердито Непорадний.

— Який нам чорт до твого хлопця! Сховай собі його з пазуху або денебудь... степ широкий...

Дід Панас присів оподалік тай став підстроювати бандуру.

Він затягнув козацьку стару думу. Козаки його обступили доокола і уважно слухали.

Той, що хотів танцювати, був невдоволений з сього. Він переступав з ноги на ногу, сіпав потилицю і спльовував крізь зуби...

Але перебивати не смів. А далі відійшов на бік і ляг в траві...

Дума була довга сама собою, та коли її став дід переплітати грою, вона вийшла ще довша.

Настала тишина. Гамір замовк. Усьо слухало.

Від монотонного співу деякі стали дрімати, не виспавши ся в ночи.

Дід закінчив, вдаривши ще кілька акордів...

За той час і каша зварила ся.

Порозбирали казани. Кожен виймив зза холяви ложку і став голосно сьорбати, дмухаючи в ложку.

Дід Панас був з себе радий. Ось чого він доказав своєю піснею; успокоїв козаків, що вже зачинали сварити ся.....

А той козарлюга, що так хотів танцювати, хропів в траві...

— Чого йому танцювати забагло ся! У животї бурмоче, наче-б греміло, цїлу ніч не спав, а танцював би...

— А хиба-ж ти його не знаєш? Н нього така вдача, що і в могилї танцювати буде. Раз були ми в походї... його поставили на сторожі. Усї були помучені, кожен був радий, що приляг в траві, а він не видержав підсвистуючи, пішов навприсядки...

— А з ворогом теж любить танцювати, бравий козак!

— Та і хропіти знає не аби як...

— Ану, Петре! скажи що небудь.. Твій язик не любить ...рмувати...

—Не можу, братчики....

— А то чому?

— Кашу їм...

— Хибаж не можна їсти і говорити?

— Можна, та не при каші. Каші шкода...

— А хибаж воно як?

— Ов, недотепний! Сказано: мовчи язичку, їсти меш ...ашку... Значить: балакати будеш, кашу одберуть...

Всі засміяли ся...

— Не бійтесь, не одберуть... Ось ти щонебудь збре...чи та душу розведи, а ми усі подбаємо, щоби у тебе каша стала ся...

— А знаєте ви, братчики мої любенькі, від чого каша ...ряча?...

— Від чого?

— Егеж!

Ніхто не відповіда. Кожен задумав ся, яку дати би відповідь, аби і дотепно і не по дурному... Воно щось у тім є, ...оли Петро таке загадав... То дуже штудерна голова...

— Ніхто не знає?...

— Та від того, що при огні варила ся...

— Овва! Буцім то ми сього не знали... то не жадна штука....

—А чогож не сказали, коли знали?

— Воно, братчики, так: я тобі покажу коня та питаю: ...е кінь, правда, а чому він кінь?

— А може бути й кобила...

— Може, але воно тому кінь, бо має четири ноги, хвіст, ...риву, вуха і можна на ньому сідати...

— Ти щось нині недотепний. Тобі спати хоче ся...

В тій хвилї Павлусь прокинув ся і сїв на лежанції.

Того лише ждав Петро Судак, котрий що йно балакав ...ро коня. Він підійшов до хлопця.

— Ти, хлопче, зі Спасівки; се я знаю; та чи знаєш ти ...удаків у Спасівці?...

— Як не знати? Се мій рід... Я Павло Судак...

— Братіку мій рідний — заговорив Петро і кинув с хлопця обнимати: — Ти й не пізнав мене, я-ж Петро.

Павлусь дуже зрадів...

— Скажи, Павлусю, чи живі батько-мати. Сестра Г ня вже мабуть велика буде... тай ти виріс не аби як... А д дусь Андрій?

— Батька і сестру в ясир взяли, дідуся і маму вбили н моїх очах...

— Петрови показала ся сльоза в очах, він її обтер, аб ніхто не бачив... та перехристив ся...

— Якже ти втік? Розповідж....

Павлусь розплакав ся. Козаки обступили їх, і він ста розповідати всі свої пригоди...

— Ось чого Петро сумний був, мов сова в полудне — говорили козаки...

— Тепер, панове товариші, нам би подумати ось ш — говорив Тріска: — Татарва недалеко, вона тепер вер тає ть ся з тим, що награбила. Чи не скочити би на них та з ненацька та порізати, а добичу відбити?

— Воно-б гаразд було! обзиває ся хтось з гурту. Тепе Татарин то як спутаний кінь або свиня, що добре наїсть ся Він не ворухливий. А воно би пішла ..ава, що ми відбил християнські душі з ясиру...

— Дайте і мені старому слово сказать! — говорив ді Панас, а відтак, коли моя мова не до ладу, то вже робіт як знаєте...

— Говори, діду, говори! — гукали.

— Воно було-б гарно тай по молодецьки, ось так зле тіти на Татарву та відбити добичу. Та ось воно говорить ся не скачи у воду, як не знаєш броду... Ми не знаємо, кільк поганців є. Я гадаю, що їх буде більш, як нас. Колиб мен ше, вони би не поважились нападати на Спасівку. Там бул славні лицарі, Січовики, а було їх богато. Ну, колиб таки м напали на Спасівку, то як нас є 51, ледви чи вийшов би о ден живий.

— Правда, діду, твоя правда...

Се би все гаразд розвідати, а тоді, коли можна, так по магай Боже! Колиж покаже ся, що ні, так годі зачинати, б

було би нерозумно йти так на заріз, як з сього нічого путнього не вийшло би... Вам би насамперед розвідати...

— Пішлім кількох.... Добре, гарно!

— А друге діло таке: наші коні хай спочинуть. Цілу ніч їхали, знемоглись, відпочати треба бодай до полудня. Татарин навантажений добичею, лїзе, як рак. Його не штука здогонити, хоч би й завтра, не втече!

— Ось і так зробимо — гукали козаки: Спочиньмо, а відтак побачимо.....

Всї пристали на те, що говорив дїд. Вони напоїли коний і полягали в траву, декому по пояси...

За той час дїд Панас перевязав рану Павлусеви і лїг біля нього. Павлуся нагодували кашою і він заснув теж...

Оден Непорадний остав на сторожи. Поклавсь на могилї з рушницею і закурив люльку...

Сонце підходило висше і стало припікати. На небі не було одної хмарки, а ті, що з рана підносили ся з нічної роси, позабирав вітерець і поніс далеко.

III.

Навкруги царювала тишина. Здавало ся, що тепер від промінів сонця степова трава з собою розмовляє, бо щось заєдно у ній бренїло, як се буває в лїтню спеку.

Непорадний, звернений головою в сторону Спасівки, завважав незадовго, як захвилювала трава, а далї побачив Татарина на кони. Татарин їхав поволи та заєдно розглядав ся за слїдами, куди рано переїзджав Павлусь. Від того часу потоптана трава попідносила ся, роси не стало і слїд позатирав ся. Тому Татарин так поволи проїхав ту простороньь, яку Павлусь минув ще рано.

Непорадний заховав ся в траву, аби його не пізнати, і пильно слїдив за Татарином. Коли він наблизив ся до могили, Непорадний держав вже на поготові рушницю...

Татарин приїхав аж над саму річку і злїз з коня...

»Тепер пора« шепнуло Непорадному в души, і він став прицїлювати ся...

Татарин привязав коня до корча, а сам пішов в брід на сей бік...

Але Непорадний відразу поклав рушницю біля себе і став мерщій взад зсувати ся з могили вниз...

»Дурень я, тай годі!« подумав, наближаючись поза могилу до свого леговиска: »Чи то штука на таку віддаль Татарина вбити тай товаришів розбудити? Я його живого піймаю«.

Він вмить відвязав від сїдла свій аркан і скочив за могилу так, що Татарин його не покмітив...

Непорадний був мистець арканом орудувати. У сьому була цїла його вдача. Ніхто з товаришів не тямив, щоби Непорадний не втрапив. І славний у нього був аркан: цїлий шовковий, тонкий і дуже міцний. На аркан ловили козаки ворога коний, а коли случало ся, то й дику козу, сусака. Непорадний аж усміхнув ся, беручи свій струмент у руку. Затягнув на аршин петлю, відтак в таких самих віддалях поскладав цїлий аркан. Оден конець держав цупко в лївій руцї, а в праву узяв петлю зі складками мотуза... Приладивши ся так, він, криючись поза могилу, слїдив, що Татарин робити-ме.

Татарин закрадав ся до обозу як кіт. Він, ще коли сидїв на кони, бачив, що козаки спали мов мертві, що сонце жарило на їхні голови, і знав добре, що чоловік, сплячи на сонци, має твердий сон, начеб зачадїв... Такий не легко прокинеть ся...

Йому мелькнуло в голову зайти сюди і порізати всїх мов баранів, заки оден видасть з себе голос.

Се, що він думав, можна було зміркувати з сього, що він тепер робив.

Татарин, хлоп високий і плечистий, засукав рукави своєї свитки, поправив шапку і витягнув зза пояса довгого ножа. Ніж заблищав на сонци мов срібло. Татарин поправляв ще щось на собі взяв ножа в зуби...

Ту хвилю використав Непорадний. Повернув ся до Татарина боком, розставив широко ноги і махнув правою рукою.

Аркан фуркнув у повітрю, став блискавкою розвивати

ся і впав на голову Татарина у хвилю, коли він брав ножа з зубів у руку.

Петля вхопила його впівперек.

Коли перша штука з арканом є, потрапити петлею як слід, то ще більша штука тягнути аркан так, щоби петля засилила ся а пійманий, щоби не мав часу розмотати ся. Лекше се зробити, коли пійманий на бігу; тоді він сам засиляє ся. А тут Татарин стояв на місці і треба було його засилити.

Непорадному бігали руки, як у ткача. Він великими кусннями стягав аркана до себе, а відтак сіпнув з усієї сили і Татарин упав горілиць на землю...

Миттю прискочив до нього Непорадний і хопив лївою рукою за горло.

Настала страшна борба. Татарин, пійманий в петлю випустив з руки ножа... Він став пручати ся і розсилив петлю настільки, що мав свобідні руки. Непорадний зміркував, що Татарин дужший від нього... Закликати би товаришів, щоби помогли; та опять прозвуть його і сміяти ся будуть... Нї! він таки сам його вхопить. Душив Татарина з усієї сили.....

У обох зайшли очи кровію. Оба тяжко дихали один на другого, а жили на руках натягались мов мотузє...

Татарин притиснув Непорадному руку костистою бородою до грудий так сильно, що його аж заболїло. Хотїв її вирвати, та не міг... В сій хвилї Татарин вихопив у Непорадного зза пояса острий ніж. Непорадний витягнув руки з під бороди Татарина, та вхопив його ще в пору за руку з ножем висше кістки... Одна хвилинка а Непорадний правим кулаком заїдив Татарина мов довбнею межи очи...

Кров жбухнула з носа, Татарин втратив память і, заким отямив ся, вже був звязаний за руки і за ноги. Непорадний підвів ся з землї. Він тяжко сапав з утоми, аж дух йому запирало...

— Ану, гей, козаки! уставайте! — кричав ..шлим голосом Непорадний: — Гостя маємо...

Козаки почали схопувати ся з лежанок. Кожен був заспаний і не міг з разу очуняти. Горяче сонце зачадило їх

геть. Дехто протер очи, зівнув і поклавсь опять. Другі повставали на ноги і ходили один поза одного мов сновиди...

— Та що бо ви! Дурійки наїлись, чи що? Кажу тобі: Татарина піймав...

Найскорше очуняв дід Панас. Він перший прийшов до Непорадного.

— Нуте, діти! прочуняйтесь: — кликав дід: — Тут не жарти... Один Татарин вже є, може бути і більше...

Непорадний подав ся до татарського коня, бо се його воєнна здобича. Козаки почали сходити ся. Татарин почав з усієї сили рвати ся.

— Йогоб ножакою, ось як! — кричав один козак, виймаючи ножа: — Чого з ним церемонитись!...

— А не сором тобі звязаного різати? — каже дід Панас: — Живий Татарин більше варта, ніж мертвий; не руш його!...

Козак відступив ся, спльовуючи з досади. Дід Панас наблизив ся до Татарина, котрому ще журчала кров з носа і заливала рот.

— Його треба ратувати, аби не здох — обзиває ся ватажко Тріска: — Нам і так треба було язика роздобути... Хлопці, боклачок води! А ти, діду, роби що знаєш, аби Татарин живий був...

Принесли води. Дід присів біля Татарина і став спиняти кров із носа... Татарин закляв по свому і заскреготав зубами...

Дід Панас знав татарську мову:

— Слухай небоже! коли хочеш живим бути, так кажи правду, що тебе питати будуть; а то лихо буде з тобою. З козаками не жарт. Вони не то що вбють, а і мучити стануть..

Татарин почав опять бурмотїти проклони...

— Що він каже? — питають козаки.

— Тож то і біда, що нічого не каже... Ти менї кажи зараз, кілько вас було сеї ночи в Спасівції, і де тепер твій кіш буває....

Татарин ні слова, лише відвернув голову на бік ..

— Ану, що промовить, коли гарненько попросимо! — говорив один козак,наближаючися з розжареним желїзом:—

Я заздалегідь приладив. Трохи припечемо пятки, так скаже, усе виспіває. Подержіть, хлопці, ноги.

Козаки піднесли Татаринови ноги в гору...

— Не дай ноги, — каже до діда, я усе скажу.

—Лишіть його, хлопці! — каже дід: — Ну, говори, а не дуже бреши!...

— Ми були сеї ночи в Спасівці. В нашому загоні було 400 чоловіка. Ватажував наш славний Мустафа-ага, син Ібрагіма, ханського Девлет-ґірая (заступник хана, віце хан). Ми пішли на Вкраїну, на свою руку грабувати і брати в ясир. Що зі Спасівкою стало ся, чи богато взяли бранців, я не знаю, бо я стояв за частоколом на сторожи, а відтак пігнав за якимсь хлопцем.

— Чи варто було за хлопцем ганяти?

— Так приказав ватажок, значить, ніхто не смів втечи... Ми знали про Спасівку, що там є много люда і богаті вони. Се донесли нам крамарі Татари. На се село ми давно ладились... Де тепер наш кіш, я не знаю... Мабуть до дому вертає...

Тріска прислухував ся тій мові, бо розумів її.

— Богато вас перебили в Спасівці?

— Не знаю. Я в Спасівці не був, а за частоколом стережив...

Тріска мотав усе на вус і підсміхував ся, бо вже мав в голові готовий плян, що йому робити: треба до Татар зблизити ся а ночию на їх кіш напасти. Вони ще не будуть далеко, бо з грабіжом та з ясиром іде ся поволи.

— Аллах! Аллах! Аллах! — заревіло зі всіх боків, аж луна степом пішла...

Козаки усі розскочились від Татарина і кинулись до збруї...

Дивлять ся, а їх зі всіх боків обскочило більш як сотня козаків....

— Чорт батька твого! сердять ся козаки: — От, як налякали?...

— Ха! ха! ха! — засміяли ся ті, що тепер прийшли:— Правда, що налякали?

Попереду виїхав сотник Андрій Недоля на буланому турецькому кони.

— А у вас, до біса, який звичай? Вас би слід палицями! Згуртувались мов вівці над сіном тай про світ забули. А де вартові, де сторожа?

— Якогож біса нам у день сторожа? — обізвав ся Тріска, хиба ми послїпли?

— Видно, що і послїпли і поглухли. Ми підїхали під саміський обоз, а ви нї чичирк... Вам би чабанами бути, а не козаками; тьфу, крамарі! Татарина торгують...

Трісцї кров підступила до голови на таку зневагу...

— Ти не гримай! — каже і вдарив рукою по шаблї: — Ти нам не кошовий; забирайсь ік чортови; степ широкий...

— А нам саме тут подобалось... як тобі тїсно, то забирайсь до лисого полуднувати...

— Побачимо! гримнув Тріска і добув шаблї...

— Годї, люди добрі! — обізвав ся дїд Панас: — Татари[illegible]а спинї, а ви сварите ся, чорт зна за що! Ну, здоров, А[illegible]й сотнику! Злази з коня і будь нашим гостем. Ти Ост[illegible], ховай свою шаблю на кого другого... Я вас обох знаю... Гарні ви люди, а бити ся не дам. Хиба, коли воля, то зарубайте мене першого. — Дїд станув між ватажками. Вони похололи і заспокоїли ся... Недоля злїз з коня і віддав його молодому козакови...

— Ну, не сердь ся надто — сказав Недоля і подав Трісцї руку на згоду...

— Ось так і гарно! — обізвав ся дїд Панс: — звідкіля Господь привів?

— Що тут у вас стало ся? — питає Недоля.

Дїд Панас розповів йому усе...

— Гаразд, хлопцї! Робота буде, лише конї тріпечки спочинуть... Як тебе, товаришу, звуть?

Я Остап Тріска, ватажок...

— Ось і добре! — каже Недоля: — Випємо на згоду — Він добув фляшку і чарку. Випили враз з дїдом Панасом...

— Пристаєте, панови козаки, під мою руку? — гукнув Недоля.

— Нема що говорити а треба пристати! — каже дід Панас: — Хай буде один ватажок, бо де дві хазяйки, там хата не метена. Сотника Недолю я знаю добре і кажу вам, бравий козак...

— Хай буде і він, аби добрий! — гукали козаки.

Недолині козаки пустили своїх коний в річку, а відтак поприпинали пасти ся.

Недоля, узявши Тріску і діда Панаса під руку, пішов з ними на могилу порадитись.

Тимчасом козаки забавляли ся з Татарином, і між ними були такі, що розмовляли по татарськи.

Татарин просив, аби йому дали їсти. Йому розвязали руки, дали чарку горівки і піднесли казанок з кашою. Татарин був голодний як вовк і жваво напихав в себе кашу. Тепер стало йому весело і він став розмовляти...

— Може тобі показати того хлопця, що ти за нимганяв ся?

— Ану, покажіть..

— Павлусю, ходи сюди!

Павлусь задрожав на цілім тілї, як побачив Татарина. Не хотів іти.

— Ну, ходи, не лякайсь; він тобі нічо не зробить тепер — підбадьорювали його козаки.

Павлусь дивив ся заляканими очима на Татарина.

Татарин махав до нього рукою і усміхав ся.

— То бач, сину, воєнне діло! До сього треба звикнути — пояснював один козак: — Зловиш ти його, так ти йому пан; а зловить він тебе, то в ясир пожене.

Павлусь справдї осмілив ся. Він став Татаринови приглядати ся з близька. Се справдї такий як ті крамарі Татари, що в село заходили. А які вони були вчера страшні! Він гадав, що їм ніхто не встоїть; а тут ось піймав його сам Непорадний, та звязав мов барана.

— Ти наляказ ся вчера? — питає Татарин.

Павлусеви перевели сї слова на українську мову.

Ти мене, чорте, стрілою в спину потрапив — каже Павлусь.

Татарин засміяв ся...

— Ну, вибачай, се военне діло; я не знав, що потраплю на бігу...

— А де твій кінь?

— Пасе ся.

— А сідло є?

— Егеж!

— Ти менї подаруй твоє сїдло, а я тобі моє дам. Замїняемо ся та побратимами будемо...

Ся розмова велась через товмача. Павлусь почувши останні слова, не зрозумів, о що Татаринови ходить. Він знав за козацьке побратимство; але з Татарином хибаж можна?

— Міняй ся, хлопче, се можна — кажуть козаки: — Коли треба, то і з чортом покумай ся. Може він тобі поможе сестру віднайти — дораджував йому хтось.

Коли йшло діло про сестру, то Павлусь не жалів нічого; себе самого оддав би.

Він згодив ся. Татарин подав йому руку і дуже радий був.

— Павлусь уже йшов з сідлом, та стрінув Непорадного і розповів йому про заміну сідла.

Непорадний його задержав.

— Так ти, Татарине, сідло міняєш з хлопцем?

— Вже і заміняв...

— Егеж? А ти маєш своє сідло? Вибачай, се моя военна здобича... і ти, і твій кінь, і твоє сідло...

Татарин нахмурив ся і люто поглянув на Непорадного.

— Ось що, небоже! Тобі не побратимства хоче ся а червінців, що в сідлї сховані; ось що!... Ну, признай ся! Правда? Скажи, чийого коня хлопець забрав?

Татарин мовчав.

— От штудерний, поганець! — говорили козаки, сміючись: — Якого побратима знайшов... Відтак з легким серцем продав би сього побратима на базарі...

Татаринови штука не вдала ся.

За той час оба ватажки порадились так:

Вони підійдуть під татарський кіш. Татарин покаже дорогу. Пеш̣ком підуть козаки з Тріскою і стануть Татар

зачіпати, щоби їх з коша виманити. Відтак Тріска зі своїми втікати-ме. Татари поженуть за ними, а тут уже стоятиме Недоля і привитає їх гарненько. Колиж би Татари не рушались в погоню, тоді значить, що їх не богато і можна на кіш вдарити. Татарина поведе на аркані Непорадний.

Такий приказ виготовив Недоля перед козаками і приказав сідлати коний.

IV.

У Павлуся забило ся серце, коли почув сотників приказ. Він сьогодня побачить те, про що від дідуня стілько наслухав ся. Побачить як козацтво стріне ся з Татарами, тими страшними чортами, що сеї ночи так лютували в Спасівці. Його напав страх. Чи козаки дадуть раду тим чортам?

Павлусь дрожав цілим тілом, хоч на дворі була спека, і дивував ся, що козакам було те все байдуже, начеб на празник ішли. До нього наблизив ся брат Петро.

— Ти братчику, вважай, аби де в куну не попав. Держи ся сотника або діда Панаса. Держи добре коня... Пожди, я тобі стремена до ноги приладжу; заки, подержи мого коня.

Петро осідлав татарського коня, на котрім Павлусь утік, прикоротав стремена і, поцілувавши брата, посадив на коня.

Обом станули сльози в очах.

Петро був відважний козак і не пожалів себе... Тепер стало йому ніяково, коли погадав, що його можуть вбити, а тоді Павлусь стане круглим сиротою, на опіці чужих людий. Хлопцеви саме тепер треба опіки, а йому честь козацька не позволяє остатись по заду і пильнувати брата.

Петро ще раз погладив хлопця і хотів сідлати свого коня.

Павлусь виймив щось з кишені.

— Петре, братїку, на тобі...

— Що се?

— Се вчера мама бублики з медом пекла. Я заховав в кишени, та з сим і втік; на тобі, Петре, се мама пекла! — його лице скривилось і він став хлипати. Петрови теж сльози

з очий капнули. Він узяв бублика з руки брата і розділив на двоє:

— На, Павлусю, разом з'їмо.

Держачи так по половині бублика в руках, оба брати обняли ся і стали плакати як малі діти. Павлусь похилив ся з коня і повис на груди старшого брата, одинокої тепер опіки на світі.

Побачив се сотник Недоля і під'їхав близше. Він відразу зрозумів в чім діло...

— Ти, Петре, останеш при мені між посильними козаками; хлопець теж...

Тепер Петро аж зрадів: стало ся як хотів. Тепер ніхто йому докоряти не буде; се приказ старшини.

А поки що, Тріска з своєю ватагою поїхав вперед. З ними їхав Непорадний і вів Татарина зі звязаними по заду руками на мотузі.

Татарин показував дорогу.

На самім переді їхали два козаки без списів. У віддалі яких 50 кроків їхав один козак, що мав ватажкови переказувати вісти від передної сторожі. Ще далі за сим злучником рушила ціла ватага.

Татарин вказував головою напрям дороги. Передні козаки оглядались від часу до часу позад себе, а тоці козаки показували їм знаками куда йти.

Ватага Тріски вже далеко відійшла, коли Недоля рушив зі своїми. Тріски вже не було видно. Недоля йшов слідом за ними. Він їхав передом на своїм буланім. Біля його їхали дід Панас з бандурою, Петро і Павлусь. Не говорили нічого.

Було полудне. Сонце страшно жарило. І коні і люди попріли від спеки. Земля гуділа глухо від кінського ступаня. Коні обганяли ся довгими хвостами та головами від мух, що роєм літали над ними.

Передні козаки натрапили на високу могилу. Ось вже і Самара недалеко. Один з них зліз з коня і дав його держати товаришови.

І злучний козак і ціла ватага станули. Козак, зігнувши ся правцював до могили. Прийшов під саму могилу і став осторожно мов кіт закрадати ся в гору, лізучи на руках і но-

гах. Коли потихесеньки розгорнув траву на могилї, побачив там лежачого Татарина.

Се був сторожний Татарин. Він лежав на розстеленому кожусї спиною в гору і опер голову на схрещені руки. Він очевидно заснув на спецї, не спавши цїлу ніч.

Козак підлїз ще дальше, запираючи в собі дух. Татарин хропів. Козак опер ся ногою об землю і добув ножа.

Зпід ноги козака усунулась земля і зашелестїла, злїтаючи в низ по траві. Від того Татарин прокинув ся, підвів голову і поклав її опять на руки. Навіть сонних повік не підвів. Ще раз розплющив очи та вже не замкнув їх, бо в сїй хвилї козак одним махом відрізав йому голову. Татарин і не застогнав.

Козак підняв шапку Татарина, одів на свою голову і став осторожно підниматись, та розглядати ся навкруги.

Перед ним лежав татарський кіш. Конї лежали в траві. За ним стояли рядом козацькі вози. В такий спосів уставляли козаки свої вози коли обозували, і хоронили ся за ними мов валом фортеци. До возів з другого боку поприпинані були воли, що лежали в траві. А далї стояли татарські гарби. (вози) поміж Татарами. За шатрами плила ріка Самара.

Козак рахував оком шатра. Після сього міг обміркувати кілько могло бути Татар, бо їх не було видно. Усе поховало ся в холодї під шатрами. Навкруги царила тишина.

Козак знав, що колиб тепер скочити в татарський кіш, ні один не втїк би живим. Та заки зсунув ся з могили, щоби під'їхати до своїх, він побачив як з шатра вийшло двох Татарів і розмовляючи щось, показували на могилу, де сидів козак. Вони стали туди прямцювати.

Козак нагадав, що треба вбитого Татарина спрятати. Він хопив його за руку, потягнув в низ і сховав його в траві. Та годї було слїд затерти, бо під Татарином на могилї стояла калюжа крови.

Козакови прийшло на гадку прикликати товариша і так у двох і сих Татар, притаївши ся, порізати, але вже було запізно. Татари, не видячи на могилї сторожного, затрівожили ся і бігли до могили, що сила. Вони скорше біжать чим то-

вариш. Цілий плян пропав. Козак скочив з могили і побіг до товариша.

На могилї вже були Татари і побачили козаків. Тепер вони стали приглядати ся крові. Один зараз завернув в татарський обоз.

Козаки завернули коний і пігнали вихром до своїх. Козак, що зарізав Татарина, розповів усе Трісці.

— Біжиж, Ониську, до сотника і розповіж, що знаєш.

— Розвивайсь! — командував Тріска: — Списи готов!

Козаки станули лавою, позьнимали списи з ремінців і насторчили перед себе...

— З Богом вперед!

Козаки рушили з початку кроком, а відтак бігцем...

Татарин, що прибіг в кіш, засвистав на трівогу. В копи заметушилось мов у муравельнику. Молодий Мустафа - аґа вже сидів на свойому конї і порядкував.

Татари кинулись до коний, митю посїдлали їх і виступили перед кіш, та уставлялить по татарському звичаю півмісяцем. Вони загадали лише обороняти ся, а не нападати. На те не було у них нї охоти, нї спроможности.

Не знаючи яка у козаків сила, Мустафа приказав запрягти вози, звивати шатра і готовити ся в похід.

Коли Тріска наблизив ся, застав Татар готових до бою. Коли їх середина стояла не рушаючи ся, оба крила стали незначно заїздити півокругом, щоби так замкнути козакам дорогу назад.

Се міркував Тріска відразу. Він підвів шаблю в гору і скомандував:

— Завертай!

Козаки задержали відразу коний, повернули назад і стали втїкати.

Мустафа не хотїв пустити їх. Козаків так мало, можна їх на аркан половити... Йому здавало ся, що се вся козацька сила, бо більше нїкого не було видно.

Тепер з усїх боків засвистали по татарській сторонї боєві свистїлки, і Татари з пекольним криком »Аллах! Аллах!« кинулись на здогін за козаками. Татарські конї, витягнувши шиї як гуси в лету, з отвореними широко нїздрями гнали так,

що животами мало не доставали землї. На них сидїли поганцї в сторчастих шапках та вивернених кожухах, похиливши ся вперед. У кожного блищала в руках шабля. Вони стали козаків доганяти. Віддаль між ними щораз зменшала, а тут Недолї і не видно.

Позаду ватаги їхав Тріска. Нараз Тріска завернув пів-кругом коня і станув проти Татар. Підчас погонї Татари помішали ся трохи. Деякі конї висунулись наперед.

Тріска першому стрічноми Татаринови відрубав голову. Вона спала в траву а кінь пігнав з Татарином дальше. Він все ще держав шаблю в гору поки не звалив ся з коня. Нога остала ся в стременї і так поволїк його кінь у степ..

Біля Тріски збирала ся купа Татар щораз більша. Він рубав на оба боки, сталячи землю навкруги себе трупами.

З того одна часть татарськоі сили здержала ся.

Втїкаючи козаки зміркували, що щось стало ся. Один оглянув ся і крикнув:

— Пробі, хлопцї! Ватажко між Татарвою... Хто в Бога вірує, не даймо!

Яка десятка товаришів завернули коний і пустили ся Тріску виручати. Вони бачили як Тріска увихав ся, рубаючи поганців. Та заки добігли, побачили як Тріснї зломила ся шабля і відразу кілька шабель татарських упало на його голову.

Козаки охнули. Не було вже чого їхати тай не було як, бо їх стали окружати Татари. Завернули назад коний і стали пробивати ся поміж поганців. Татари роз'їли ся мов пси і стали їх рубати...

Отже двох чи трох вспіло втечи; решту всїх зарубали.

Тепер Татари пустили ся за прочими. У них були лїпші конї. Мустафа завзяв ся не випустити нї одного.

Козакам стало круто. Татар було чи не триста, козаків остало сорок. Вони готовились вже на певну смерть, і кожен молив ся Богови в страшній трівозї. Татари зформувались в подовгасту масу і вже досягали втїкаючих з усїєї сили недобитків.

Одному козакови кінь спотикнув ся і впав; його розтоптали татарські конї. А поки те, Недоля заходив ся привита-

ти Татар. Він розділив свою сотню на дві части і поставив їх лицем до дороги, куди мали втікати Тріска зі своєю ватагою. Для більшого розгону лишили між собою віддаль шість сот кроків.

Татари такі були певні побіди, що й не дивились по бокам. Вони гнали наперед мов хорти за серною.

Як же наблизили ся до того місця, Недоля дав умовлений знак. Козацтво рушило з місця і в найбільшім розгоні вдарило на Татар з обох боків.

Залунало козацьке: »Слава Богу!«

Татари не були в силї здержати розігнаних коний. Вони гнали одною збитою масою. Щоби розвинути ся по бокам проти напираючого ворога, вони й не гадали. Козаки насторчили свої довгі списи і кололи ними завзято у збиту масу.

Козакам не стало часу витягати списів, бо з великого розгону списи прошибали татарські тіла; вони взялись до шаблюк. Настала така страшна різанина, що її описати годі...

Козакам руки мліли, а Татари помішались так, що рубав один другого. Татари верещали, конї квикали і ставали дуба; а се все заглушав могутний крик з козацької груди: »Ріж, та бий!«

Татари загадали перебити ся другим боком і вийти з тої тісної вулиці. Вони рванулись наперед, та тут натрапили на нову перешкоду. Ватага Тріски, побачивши в чім діло, завернула і вдарила з переду.

Козаки вспіли нарубати тілько татарських трупів, що зробила ся з них гребля.

Конї без їздців пігнали в степ.

Ті Татари, що йшли з заду, завернули коний і стали втїкати. За ними пігнали козаки.

Між тими був і Непорадний. Він довго не знав, що йому робити, держачи на мотузї Татарина, котрого звелїв йому сотник пильнувати. Коли його товариші втікнли перед Татарами, він втікав між ними, поганяючи перед собою і татарського коня. Йому самому смішно стало, бо держав Татарина мов теля на мотузку. Було і таке, що коли татарський кінь побіг скорше, то мало Татарина не стягнув з коня. Те-

пер, коли діло повело ся инакше, Непорадний не втерпів. Він віддав Татарина якомусь молодому козакови, велів його з сотникового наказу беречи, а сам кинув ся у вир битви. Та нікуди було приступити до того місця, де козаки мордували Татар. Непорадний обїхав другим боком і тут знайшов роботу, яку він любив.

Татарин один по другому відлучав ся від гурту і втікав до свого коша.

»Ось на моїй вулиці празник!« подумав Непорадний і відпняв від сідля шовковий струмент.

Аркан фуркнув у повітрю і хопив Татарина за шию і звалив з коня.

Непорадний виймив шаблю і взяв її в зуби, руками звивав аркан поки не доїхав до Татарина і втяв йому голову.

А у мене піде воно скорше — заговорив біля нього дід Панас, прицілив ся і стрілив в найдальшого Татарина.

— Коби так наряжав нам хто рушницю, — каже Непорадний. — А то я борше мій шнурок розмотаю.

Вороний пігнав вихром, а Непорадний складав аркан, поки знов не пустив його на голову Татаринови.

Повторив так кілька разів. Богато козаків розпустили теж свої аркани, а деякі стріляли з рушниць.

Погром Татарів на цілій лінії.

Непорадний піймав ще одного Татарина. Кінь шарпнув, а Татарин розпняв руки і впав на землю.

Татарин успів розселити петлю, щоб його не задушила. Над ним стояв уже Непорадний з піднятою в гору шаблею.

Не забивала мене, козак.. Татарин да гроши, много золота, син Девлет-Ґірей — лепетав Татарин, заслонюючи себе руками. Непорадний задержав ся... Се був татарський ватажко. На те вказувала його богата одежа.

— Вставай — гукнув Непорадний.

Татарин підвів ся, а козак звязав йому руки і повів між своїх.

Битва скінчила ся. На побоєвищу лежали трупи людий і коний. Козаки стали добивати ранених. Другі пігнались з арканами по степу ловити наляканих коний без їздців.

Поміж козаками їздив на свойому кони Недоля оперши ся рукою під боки, і порядкував.

— Де Тріска? — він питає.

— Він поляг перший — відповіли козаки: — Він здержав на собі цілу татарську навалу.

— Треба його відшукати...

Та його вже віднайшли. Лежав на дорозі, куди гнались Татари, та ледви дихав. Дід Панас вже порає ся біля нього. У Тріски була порубана голова та поломані ребра і ноги. Сюди приїхав Недоля і зліз з коня. Тріска ще дихав. Він отворив очи.

— Прости мені, брате! Я тебе обидив — сказав до нього Недоля.

— Аби мені... Бог... так.... простив... мої гріхи — простогнав Тріска: — Молітесь,... братчики...

Він сконав.

Сонце вже заходило та озарило своїми червоними промінями закрівавлений степ...

Козаки і їх коні були такі змучені, що тепер не можна було гонити за Татарами, що над Самарою кошем стояли. Недоля велів вишукати ранених та збирати побитих, щоб їх відтак похоронити по козацькому звичаю.

Тепер кождий мав свою роботу. Одні збирали козацьких трупів в одно місце, другі копали велику яму, треті перешукували Татар за добичею, инші знов пильнували коний. Найбільше тепер мав робити дід Панас.

Засукавши на локоть рукави, він ходив від одого раненого до другого і перевязував рани.

Коли вже смеркало ся, йшла робота при ватрі довго в ніч.

В козацькому обозі гомоніло ще. Козаки, розставивши сторожних з усіх боків, кінчили свою роботу. До Недолї приблизив ся Непорадний.

— Пане сотник, у мене татарський бранець..

— Чи сей з розбитим носом? Чорт його візьми... Невеликий з його тепер хосен.

— Ба ні! Я йому обіцяв пощаду, коли правду скаже, — обзиває ся дід Панас.

— То собі його візьми...

— Та в мене ще другий бранець — каже Непорадний.

— Якого біса тобі з бранцями воловодитись?

— То якийсь знатний, обіцяв окуп...

— Давай його сюди!

За хвилю привели Татарина перед сотника.

Се був молодий і гарний Татарин. Одежа на ньому була богата.

— Як тебе звуть? — питає Недоля по татарськи.

— Я Мустафа-аґа, син Ібраґіма, ханського Девлет-ґірея — сказав гордо Татарин.

— А я тобі кажу, що ти чортів син, а твій Магомет і твій хан чортови братами приходять! сказав один козак.

— Не смій, ґяврe, зневажати його світлости хана ханів бо він вас всіх виріже або в полон візьме — крикнув люто Татарин і затупотів ногами.

— А заки ти йому се скажеш, то підеш ік твому дядечкови у пекло — відрубав козак і брав уже за шаблю.

— Тихо! — гримнув Недоля: — Не твоє діло; не твій бранець! — Тихоне!

До сотника приступив молодий гарний козак.

— Як засвітає, візьмеш десяток козаків і поведеш отсего бранця в Лубни, та віддаси його пану полковникови. Розкажеш усе, що було, та не забудь поклонити ся гарненько. Гляди, щоб не втік, та щоб його представили живого та цілого.

Ба, а мій окуп? — каже Непорадний: — Се мій бранець...

— Добре! Скажи, Тихоне, пану полковникови, що окуп прийде козакови Семенови Непорадному... Тобі, Семене, так ліпше, чим возити ся з Татарином, мов циган з медвèдем...

— Воно й правда! — успокоював себе Семен. Він став перелічувати на пальцях: »воловодитись з ним, годувати, пильнувати...«

— А ще тобі при нагоді голову відріже — докинув хтось гурту...

— Ну, прощай, пане аґо! — говорить Семен Татаринови: — Поклонись гарненько твому батечкови... ось, забув,

як його величають; та чорт його бери... та вже ти на мене не сердь ся... воєнне знаєш, діло — говорив Семен з повагою, кланяючись Татаринови шапкою: — Та ще спасибіг, що ти мені, а не кому другому попав ся...

Усі козаки реготались аж за боки брали ся.

— Сей Татарин для нас важнійший чим сьогоднішна побіда — говорив Недоля півголосом, до діда Панаса: — Полковник наказав мені непремінно достати якого знатного Татарина. Від нього гадає полковник дізнати ся дещось про наміри орди...

На те все дивив ся Павлусь. Він перший раз дивив ся очима на битву з Татарами. Він побачив те, що дідусь йому розказував, і се показало ся правдою. Тепер Татари не видали ся йому так страшними, як учера. Козаки сильнійші. Колиб так було вчера, не булиб вони убили дідуся і маму і не були би взяли сестри в полон.

І в нього вступила надія, що козаки відібють ще і тата й сестру... Та коли се буде? Павлусь рад був, щоби зараз погнали козаки і розбили Татар до решти, та освободили би полонених.

Про те заговорив він до Петра.

— Так не можна, братчику, — говорив Петро: — Пан сотник знає, що йому робити, і так буде, як він хоче. Потерпім до завтра. Онисько казав, що татарський кіш великий. Вони навантаженими возами недалеко заїдуть до завтра здогонимо.

Павлусь успокоїв ся. Ві приляг біля Петра на ватрі кріпко заснув.

В козацькому обозї стали огнї пригасати. Усе притихло хиба вартові перекликались.

Козаки посхапували ся як іно на світ стало заводит ся.

Вони помолили ся і взяли ся хоронити побитих товаришів. Яма вже від учора була готова.

Позносили козацьких трупів і поукладали рядком.

Кожен пращав ся з товаришом. Один козак прочитав над трупами молитву і тепер стали складати їх на дно ями так обережно, як мати вкладає скупану дитину в колиску. Голови повкривали червоною китайкою. Біля кожного поклали його збрую, перехристили і стали мочки засипати землею. Кожний козак вкинув бодай грудку землї.

Тепер стали засипати землю, обкопуючи її довкруги, поки не станула могила.

Татар ніхто не хоронив. Їх трупів полишили вовкам та гайворонам на жир.

З сеї битви добули козаки чимало користи. У Татар найшли богато червінців, талярів, піймали більш сотнї добрих коний і забрали татарську збрую.

А Непорадний водив ся зі своїм Татарином, що так ізнеміг ся, що ледви лазив. Мотуз, що був ним звязаний, зїдав ся в тіло.

Побачив се Недоля.

— Семене, та пусти його ік чортові мамі! Не маєш кращого діла як його пильнувати? На базарі його не продаш, бо ми людьми не торгуємо.

Непорадний розвязав йому руки:

— Йди собі, куди хочеш!

Татарин кинув ся тепер на останки їди, і повилизував всї казанки. Він був опять веселий, мов дитина.

— Я би став з вами, — каже Татарин до Недолї.

— Про мене, оставай! А чи приймеш християнську віру і відречеш ся свого Магомета?

— Хоч би і зараз! — каже Татарин: — Бог один...

— Дайте йому, хлопцї збрую і коня татарського.

Татарин дуже радів. Він не надіяв ся такого кінця і почув себе дуже щасливим. Скочив між татарські конї і віднайшов зараз свого. Обняв його за шию і став пестити. Кінь пізнав зараз свого пана.

— А гов, свату, не руш! — кликав Непорадний: — Се моя добича, не дам!

Татарин і не гадав пускати коня. Він вискалив зуби і затиснув кулак.

— Згода! — гукав Недоля: — За сього возьми собі два татарські.

— В поход! — командував Недоля: — Прямо на татарський кіш!

V.

Татарські бранці, що були в коши, зміркували зараз, що воно щось робить ся, як іно почули свиставку, а Татарва кинула ся до коний та зброї і вийшла з коша. Вони догадували ся, що десь недалеко мабуть козаки і в них блисла надія, що може їх відібють. Вони почули татарський боєвий оклик, та зараз і побачили як осталі Татари почали звивати свої шатра, запрягати вози та татарські гарби. Татари порозділювали бранців після того, що вони були варті. Дівчат та малих дітий окремо, жінок та козаків теж окремо. Усіх сторожили пильно і не розвязували їм рук. Гіршу часть добичі вели на мотузах попри коні.

Бідні бранції були страх помучені і мали велику спрагу. Коли Татари розложили ся кошем, кожен бранець приляг на траву, де стояв. Між тими, що йшли пішки, був і Степан Судак, Павлусів тато. Без шапки і босий, в одній свитині зі звязаними руками. Він приляг на траві.

Татари кинули їм як собакам якоїсь паляниці і кожен пішов до шатра. Степан не знав, що стало ся з Ганною та Палажкою; не знав, чи вони живі, чи в неволї. Він волів би, щоби їх вбили. На спомин неволї у нього завмерло серце з болю. Така неволя гірш смерти. А він лежав тут безрадний.

Лежачи так, він сїпав з усієї сили мотуза, та тим більше затягав узол. Даремна праця. Степан повернув ся боком, відтак горі спиною і, буцїм то жуючи паляницю, став зубами розмотувати мотуза. На його радість узол попускав що раз то більше. Степан оглядав ся на сторожного Татарина і розмотував зубами вузол. Вкінцї почув свої руки свобідні.

Не рушаючи ся з землї, він виймив обережно з кишенї ножа і найблизшому товаришови розрізав мотуза. Ніж пішов по руках, а сторожний Татарин і не догадував ся нічого. Поглянувши на бранців, що лежали спокійно, він пішов далї.

Бранцї однак не рушались, дожидаючи слушного часу, та в тій хвилї пригнало в кіш кількох Татар і стали щось балакати. Від того в коши наче запалило. Татари сїдали на вози і стали рушати з місця.

Бранцї посхапувались ся і гурмою скочили над беріг ріки в камиш. За ними пігнало богато і таких, що невспіли розвязати рук. Татари бачили се, та не було часу їх ловити. Вони втїкали з тим, що остало ся.

Сї, що не вспіли втечи, мусїли тепер бігчи як собаки попри татарські конї; а хто не здужав, тому зараз відрубували голову, коли нагайкою не могли його підогнати...

За хвилю осталось лише подоптане місце, де стояв татарський кіш.

Втїкачі сидїли тихо в камиши, боячись промовити слово. Вони не знали на певно, що стало ся. Може ще поганцї вернути ся? Догадували ся, що була стрічаз козаками; а хто побідив?

Настала темна ніч. Кругом було тихо. Аж тепер рушили ся втїкачі.

— Не богато відай наших Спасівчан спасло ся — каже один, зітхнувши.

От, лїпше не говори — каже Степан, — бо серце ножем краєш. Моїх усїх чи не в полон забрали...

— А моїх вимордували на очах.

— Боже, Боже! За що ми так терпимо тяжко? — стогнав другий.

— От мовчи, не стогни, а то ще біди накличеш.

— Всї ми на однім кони їдемо, усїм достало ся.

— Та либонь дехто заховав ся в тернину...

— Хиба дехто з того боку. Ти бачив ясир? А кілько трупів лежало...

— А як би так ми були стали усї боронити ся, то таки булиб не дались. У нас було козацтво.

— Говори здоров! Та хтож сподївав ся? Се у ночи, усе спало...

— Гей братчики, здійміть з мене мотуза!

— У кого ніж, признавай ся!

Знайшов ся ніж і стали розрізувати решту...

— Ах, бодай тебе! Руку мені скалічив...

— А хибаж я в ночи виджу?

— Братчики, їсти страх хочеть ся.

— Ходіть напити ся води, а за їду вибачай. Завтра вернемо в нашу Спасівку, то може дещо і знайдемо.

Пішли усі до води. Вода була тепла. Відтак опять в комиш. Посідали в колесо і кождий важко задумав ся. Не більше як доба, який кожен був щасливий у своїй хаті, серед любої семї. Те щасте вже ніколи не верне ся.

Сердеги стали собі пригадувати як те все стало ся.

— Ой, бідний мій синку, що з тобою стало ся! — заплакав один. — Не побачать тебе більше мої очи на сім світі...

Кождий, сперши голову на коліна, задрімав. Вже було рано, як втікачі почули якийсь гамір. Усі прокинулись. Один підвів голову з комишу і крикнув:

— Отсе наші!

Посхапували ся. На те місце, де стояв татарський кіш, приїхали козаки Недолї.

— Гей, козаки, братчики! не дайте пропасти!

Втікачі гнали прожогом до козаків, хапали їх за стремена і плакали з радощів.

— Хлопці! — гукав Недоля: — Нагодувати голодних!

Козак добував з торбини, що мав і подавав.

— Колиб так вас передучера приніс був Бог, не було би тої халепи і хрещений народ не пішов би в неволю!

— Не журіть ся, догонимо...

В сїй хвилї скочив з коня Павлусь і прибіг до батька.

— Таточку, тату, де наша Ганна? — Він обіймив батька за шию і став плакати.

— Пропала, синочку, пропала! — говорив Степан хлипаючи: — Татарва піймала і Ганну і маму...

— Ні, маму Татарин убив, я бачив...

— А менеж, тату, не пізнаєш? — обзиває ся Петро.

Степан не пізнав зразу а відтак обіймив старшого сина.

— Сини мої, соколи, ось де ми стрінулись.

— Гей, люди добрі! — гукав сотник: — Кому воля, бери коня та збрую і приставай до нас. Нам ніколи часу теряти.

Не богато Спасівчан вернуло до дому. Хто сподївав ся кого з своїх знайти, той і вертав. Другі взяли збрую татарську і прилучили ся до козаків.

До них пристав і Степан. Йому не було до кого вертати.

Тепер Недоля оставив часть козаків при таборі, а з другими, вибраними пігнав слїдом за Татарами.

Слїд був значний, бо Татари їхали возами.

З тими козаками пішов і Степан. Він надіяв ся віднайти дитину.

Козаки пустили ся скоком. слїд показував ід берегови ріки.

Вже було коло полудня, як передові козаки звістили, що зобачили татарський табор.

Недоля казав напоїти коний і відпочати. Тепер вже Татарва не втече.

Попас тривав не довго. В полудне і лїпше нападати, бо і видно, і Татарин лїнивий від спеки, неворухливий..

Посїдали опять на конї і рушили.

Татари рушили теж в поход. Їм пильно було до Криму. Аби коний не мучити, їхали козаки підтюпцем.

Недоля післав більшу частину своєї сотнї далеко в бік. Вона мала обїхати колесом і забігчи Татар з боку. Так і стало ся. Козаки наближили ся з двох боків. Вони бачили табор мов на долонї. Він тягнув ся довгим мотузом понад беріг, наче повзла велика гусениця. Возів тягли воли, а Татари на конях їхали боками.

Тепер козаки рушили з усієї сили. Татари побачили їх і зараз задумали отаборити ся возами так, як се робили козаки. Стали підганяти волів батогами і заїздити на боки. Але вже було за пізно.

Козаки злетїли на них мов яструби. Татари не вміли гаразд бороти ся. Деякі стали по одному втїкати, та тих половили на аркани. Цїлий табор з усїм награбленим добром дістав ся в руки козаків. Степан з Петром увихали ся поміж возами де були бранцї. На кількох гарбах знайшли справдї кілька спасівських молодиць і парубків...

— А де Ганна? — кричав Павлусь, ідучи в слід за батьком.

— Нема її, синочку! — обізвалась одна полодиця. Ще вчера забрали Татари усіх дівчат і малих хлопців на коні і пігнали мов чорти.

Степан лиш руками сплеснув. Павлусь став собі рвати волося з голови і страшено плакати. Уся надія пропала...

— Таточку, Петре! просіть пана сотника, хай прикаже здоганяти; ми їх піймаємо певно... Боже мій! Боже, що з Ганею стало ся? — він опять став голосити.

— Цить, Павлусю! Так не можна — успокоював Петро: — У пана сотника инше діло. Впрочім хоч би хотів, не піймаєш; вони дуже далеко...

В сій хвилі надвели пійманого Татарина. Павлусь страшенно був лютий за сестру. Він [illegible] з шаблю і рубнув з цілої сили Татарина по голові. Жбухнула кров і Татарин повалив ся на землю. Павлусь закусив зуби, рубав ще та викликував:

— Злодії, пси, чорти! Ви дідуся вбили, ви маму вбили, ви сестру забрали! Ось тобі, ось тобі!

Він виглядав мов божевільний. З очий сипались іскри, цілий почервонів, мов бурак. У сім Татаринї він бачив цілу орду татарську і мстив ся на ній аж засапав ся.

— Годі, хлопче! — гукали козаки: — Мертвого рубаєш!

Справді Татарин не жив. Тетер Павлусь отямив ся. Він перший раз убив чоловіка. Йому стало страшно, в очах потемніло і він омлів. Його взяв на руки Степан і став відтирати. Хлопець прочуняв..

Козаки не втратили у тій річи нікого.

Недоля загадав спочивати тут довше. Козаки розтаборили ся, зарізали кілька волів і стали печи мясо.

Спасівчани, що тут були, порадились з возами, кіньми і відобраним добром вертати в ранції до дому. Степан випросив у сотника, щоби пустив і Петра. З сього не був радий Павлусь. Він знав з оповідань дідуся Андрія, що то є татарська неволя, у яку попала Ганна. Він знав, бо се знала кожда дитина на Україні, що поганції виробляють з бранцями

що їх продають як товар на базарі. І він уявляв собі свою любу сестричку, як її Татарин веде на мотузї на базар, як її поганці оглядають та торгують, а відтак везуть в далеку турецьку землю, геть, за море, а звідтам ніколи її вже не вернути. Йому збиралось на плач.

— Хибаж, тату так її нещасну полишимо без помочи?

— Так мусить бути, коли не годен инакше — каже батько: — От лїпше не рви мого серця... Не вона одна...

Чому не можна? Ось ми три їдьмо в Крим, то її видобудемо.

— А знаєш ти, братчику, де Крим? — обзиває ся Петро: — Там усї три пропадемо, і нас розлучать, тай її нездобудемо. Пропало.

Павлусь затяв зуби і не говорив більше нічого.

Вже над вечером надійшла решта козаків з табором. Настала ніч. Козаки полягали спати. Павлусь лежав між батьком а братом і хропів. В обозї затихло.

Тодї Павлусь устав потихоньки. Натягнув на себе кожушину, взяв торбу з сухарями у брата, його два пістолї, мішочок з кулями і ріжок з порохом, припняв свою шаблю і пішов, несучи своє сїдло на голові, поміж сплячих козаків, прямо до того місця, де пасли ся конї. Знайшов свого коня і яко мога найосторожнїйше виїхав помежи горючі ватри сторожних козаків у степ. Від'їхавши на таку віддаль, що його кулею не досягне, він потиснув коня і пігнав скоком.

Тепер поглянув на зорі і завернув коня на південний захід. Там і Крим лежить, думав собі хлопець. Бо покійний дїдусь показував йому частенько зорі на небі, по яких і серед ночі не заблукаєш, і хлопець добре собі затямив. Дїдусева наука стала йому в пригодї. »Ось се великий віз« повтаряв собі Павлусь, »а ся зоря над ним — то показує північ. Ну, напротив неї мусить бути полудне«. І туди він поїхав.

Коли Степан з Петром рано прокинулись, а Павлуся не було, їх аж заморозило. Вони відразу догадали ся, що завзяте хлопя поїхало шукати сестри, а звідтам певно не верне ся, пропаде.

— Коли се сказали Недолї, він говорив:

— Як хлопець з нього вийде цілий, то, тямте, що нього кошовий буде...

VI.

Хлопець за сї два днї освоїв ся зі степом із Татарами, а тепер не лякав ся нїчого. У ньогож була шабля і два пістолї, то не те як він втїкав зі Спасівки. Тепер він вже між козаками бував у походї і бачив як Татар бєть ся...

Їхав підтюпцем аж до рана. Тепер натрапив на якусь річку і напоїв коня та дав йому трохи спочити. Сам з'їв кусок сухаря і поїхав дальше, держачись усе полудневого заходу.

Коло півдня він уже знеміг ся, і спати хотїло ся. Муха страшенно кусала і кінь обганяв ся що мога. Їдучи так, натрапив Павлусь на балку. В балцї в найвузшім її заглубленю росли корчі а з межи них випливала вода з жерела. Тут був гарний холодок, що аж манив до себе.Павлусь загадав тут спочити до тої пори, коли трохи перестане жарити. Він розсїдлав коня і припняв його на мотузї до корча. Кінь напив ся води і став над потічком пасти ся. Павлусь з'їв жменю смаженої в салї каші, напив ся з жерела води і поклав ся в холодку на сїдлї спати. Якийсь час чув, як кінь хрупав траву, як бренїли комахи в траві, перекликались пільні коники, а далї і заснув твердо.

Прокинув ся від того, що сонце вихилило ся з поза високого неба і заглянуло йому у вічи. Він від разу нагадав де він є. Від здорового сну йому весело стало на души. Він почував в души певність, що сестру знайде і освободить. Загадав зараз їхати дальше, поки ніч настане.

Тепер лїпше було їхати. І кінь відпочав і він почував себе здоровим і ситим. Вже над вечером доїхав до якоїсь річки. Вода плила між двома досить стромими берегами. Тут ночувати буде, аби лише пригоже місце знайти. Та як іно з'явив ся над берегом, його обсїла хмара комарів, що аж в очи лїзли. Від комарів найлїпше обігнати ся ватрою. Вона і вовка відстрашить; але за те Татарина може звабити. Треба би десь так в захистї, щоб не видно. Він узяв коня за поводи, йшов понад беріг і пильно розглядав ся. Тут натрапив

на два сторчачі під берегом, на сяжень високі камені, що стоячи побіч себе, лишали між собою невеличку прогалину. Недалечко тих каменів була відстай від води до берега, де можна було коня попасти. Перед тою прогалиною, що меж каменями, ріс високий корч верболози. Павлусь аж усміхнув ся, побачивши таке місце. Зараз звів коня під беріг і припняв до корча.

Далї побіг на беріг і став збирати цїлими оберемками суху траву і бадиля. Усе те скинув з гори в прогалину між каменями. Тепер викресав вогню, запалив віхоть сухої трави і пішов поза верболозу в прогалину. Без того не важив ся йти. Він знав, що в таких місцях гадюка бува. Гадюка в день не страшна. Егеж. Кілько їх сам Павлусь намордував в степу таки ціпком. Та у ночи — то вже не те. Вона підповзне і вкусить так, що людина або скот пухне, і треба їхати до знахоря. Павлусь нераз те бачив, а тут знахоря нема.

І справдї коли Павлусь засвітив в прогалинї, зашипіла гадюка, втїкаючи помежи корчі.

— Вибачай, панї матко, — говорив стиха Павлусь, — що не дав виспати ся. Сим разом вступись гостеви. За се рано спасибі тобі скажу.

Павлусь розвів тепер невеличку ватру. Комарів прогнав. Озираючи своє леговиско, він побачив під берегом печеру і подав ся туди з віхтьом горючої трави. На землї розлазили ся малі гаденята. Павлусь подоптав їх ногами. З печери вилетїла сова і трохи хлопцеви не трутила шапку з голови. Випаливши печеру, він приніс сюди своє сїдло і лагодив ся спати.

Він нагадав тепер, що йому їсти хочеть ся. Він не хотів з'їдати усїх своїх припасів. Забавляючи себе, він збирав подоптані гаденята і кидав в вогонь. Вони на грани вертїли ся, пухли, а відтак тріскали, аж вогонь розприскував ся. Але тою забавкою голоду не заспокоїв. Павлусеви нагадало ся, чи не можнаб їсти печену гадюку, або... жабу. Таки жабу ліпше. В ріцї ма-

буть є жаби. Коби лише зловити, бо їсти страх хоче ся. Можна би і птицю вбити з пістоля, та тепер ніч. Нічого не поможе, треба печи жабу. Він взяв жмуток трави, запалив і пішов до ріки. Кілька наляканих жаб скочило справді у воду.

Хлопець поліз у воду і став собі світити, забуваючи на всю небезпеку. Такого дива він ще не бачив. Вода була йому висше колін. Була чиста. На сподї видно було пісок. Від світла відбивало тіло його ніг.

Аж дивить ся а біля його щось плеснуло по воді.. Він стояв нерушаючи ся. Трава горіла ясно. З неї відпадали горючі іскри на воду і тут гасли шипучи. Павлусь побачив як надплила риба. Вона дивилась на Павлусеві білі ноги і повертаючи хвостом і порушаючи зївами, тала наближати ся до ноги. По дорозї проковтнула плаваючий вуглик, та зараз і викинула з рота. Павлусь стояв неподвижно. Трава догоряла. Тодї Павлусь запустив блискавкою руку у воду, піймав рибу коло голови і впялив пальці в її зїви. Догоряючу траву пустив на воду, його огорнула пітьма. Лише бачив білу рибу у своїй руці, що пручалась на всі боки.

— Се мабуть лїпше чим жаба — подумав Павлусь: — Слава тобі Господи.

Виліз на беріг і пішов у свою печеру, де вже вогонь став пригасати. Докинув бадиля, полумя палахнуло, а Павлусь став справляти рибу. Він її зарізав ножем, випатрошив, посолив з усїх боків і поклав на грань. Відтак обертав її на всї боки, поки не спекла ся якє лїд.

Павлусь не тямив чи йому що так смакувало, як отся риба. Тепер помолив ся, вкрив ся кожухом і заснув безжурно.

Він прокинув ся рано від того, що хтось сильно штовхнув його в бік.

Отворив очи і побачив над собою високого чоловіка з люлькою в зубах.

Чоловік був одягнений в подерту, замазану одежу і в татарську шапку. На ногах у нього були постоли по

вязані мотузками. Лице чорне, пожовкле та розкудовчена чорна борода. Не було на ньому нічого, що показувало би, що се козак.

— Вставай, козаче, пора в дорогу! — гукнув тай сплюнув крізь зуби...

Павлусь присів на лежанції і таки налякав ся Таж се непремінно харциз, розбишака, про яких тільки від дідуся наслухав ся.

Одного разу в Спасівці піймали парубки такого самого харциза при конях. Він його бачив.

— А хто ви, дядьку, будете? — питає Павлусь і чує, як у йому серце затрівожилось.

— Не будь надто цікавий, а то в пекло попадеш! Роби, що велять, збирайсь.

— Кудиж ви мене?

— Побачиш, візьму тебе з собою.

Павлусь хватив миттю пістоль і натягнув молоток...

Та заки вспів встрілити, харциз копнув його ногою по руці і пістоль випав геть з руки.

— А диви, жаба! До пістоля бере ся!

Харциз одною рукою придержав Павлуся, а другою звязав йому мотузом руки.

— Дядечку, пустіть мене! — просив ся Павлусь, аж плакав: — Я так зі страху; ви мене страх налякали... я далебі нічого... я за сестрою глядаю.. Її Татари в ясир взяли. Пустіть, дядечку, пустіть; Бога за вас молити буду, а то я припізню ся.

— Ну, заспокій ся! Я тобі дорогу до Татарів покажу, та вибач, що тебе трохи спутав; ти кусать любиш.

— Розбишака осідлав коня. Він зараз зміркував, що в сідлі є гроші, бо осміхнув ся. Пістолі затикнув собі за пояс, а шаблю шпурнув геть, бо йому такої малої не треба.

Павлусь мало не розплакав ся опять за своєю шаблею.

Харциз вискочив на коня і посадив Павлуся наперед себе.

— Ну, тепер поїдемо до Татар!..

— Дядечку, мене болять руки; розвяжіть, бо зімлїю.

— Добре, я тебе розвяжу; та гляди: колиб тобі забаглось втїкати або тее, то не прогнїви ся, а головку тобі скручу, як воробцеви.

Павлусь поглянув на харциза, та аж задеревів. У нього світили ся очи, мов у вовкулаки.

— Кудиж ви мене везете?

— Тобі кажу: до Татар. Однака наша дорога. Ти за сестрою глядаєш?

— А вжеж за сестрою, за Ганною. Вона така добра, як ангел; Татари набігли на нашу Спасівку, богато люду піймали, її теж.

— А ти?

Я втїк на татарськім кони та по дорозї козаків здибав. Вони відтак розгромили Татар і богато Спасівчан освободили.

— Далеко звідсіля?

— Мабуть далеко. Десь над рікою Самарою, коли знаєте...

— Дядьку! — сказав по хвилї.

— А чого?

— Ви чоловік бувалий, поможіть, будь ласка, сестру віднайти, визволити. Велику заслугу в Бога матимете; до того я вам ще гарненько заплачу...

— А в тебе є гроші?

— Є, далебі: і червінцї і таляри. Усе те буде ваше коли Ганя буде вольна...

Харциз усміхнув ся злобно: .

— Ну, заспокій ся, побачимо... — За гроші більше не питав. Він знав, де вони сховані.

Павлусь справдї успокоїв ся. Хоч як харциз йому не подобав ся, він собі міркував,що за гроші усе зробить. Тож то зрадїє, як сестру викупить і освободить та привезе до дому. Харциз відгадав думку хлопця і був певний, що йому не втече, а буде його держати ся як репях.

Коло полудня натрафили на невеличку ватагу татарських купців, що вертали з Київа у Крим.

Було їх не більше як 20 люда. Вони сиділи то на конях, то на татарських гарбах навантажених усяким крамом. Волікли ся поволи. Вони зараз спостерегли харциза і пристанули.

Харциз віхавши між них, став щось по татарськи розповідати, показуючи на Павлуся. Його взяли Татари з коня і стали оглядати. Мацали за руки, ноги, повертали його головою і дивились в зуби, точно так як роблять купці зі скотом на базарі. У Павлуся зродило ся лихе прочуте. Він догадував ся, що харциз продає його Татарам.

Впевнив ся у своїм прочутю, коли Татарин виймив гаманець з гришми і став їх лічити на руку харциза, що не злазив з коня. Він сховав гроші в кишеню і, заговоривши ще кілька слів, завернув коня і подав ся в степ.

— Дядьку, дядечку, чого мене лишаєте? — голосив Павлусь. Він хотів за ним бічи.

Харциз оглянув ся і каже.

Глядай, дурню, сестри. Вони тобі дорогу покажуть.

Павлуся придержав Татарин за руку:

— Не втікала, бо взяла тебе на мотузок; твій тато спродала тебе мені...

— Який він мені у чорта тато! — плакав сердито Павлусь, а на здогін харцизови гукнув:

— Продав ти мене, Юдо; Бог тебе напевно покарає!

Павлусь присів на траві і став страшенно плакати.

Харциз був дуже вдоволений. Добув без труду коня, сідло з червінцями, та ще за хлопця гроші взяв. Тепер поїде денебудь у город і загуляє, загуляє, аж чортам стане заздро. Він почав співати, аж луна по степу пішла.

Він такий занятий був собою, та тим, як він загуляє, що не зважав ні на що. З радощів потягнув кілька разів коня нагайкою і їхав так до вечера. Був голодний як вовк, у нього не було нічого. Коби так дебудь поживити ся...

Аж нараз побачив ватагу козаків, що над'їхали з противного боку. З ними не конче радо хотів харциз стрінути ся, аби часом не трапити якого знакомого. Про нього не добра слава ходила на Україні. Його знали як потурнака, харциза, що зарізав би рідного батька. Чимало було у нього гріхів на душі. Він показував Татарам дорогу на Вкраїну, крав козацьких коний, хлопців, та дівчат, де трапило ся і перепродував Татарам. Тепер наткнув ся він на козаків так нежданно, що нікуди було втікати. Непремінно зловлять на аркан або убють з рушниці; а так то може ще вибрехати ся. На Україні не був вже кілька років, змінив ся з лиця і певно його ніхто не пізнає.

Він здіймив шапку і став вигукувати:

— Пугу, пугу!

То була ватага Недолї.

Харциз приїхав до нього.

— Братїки, козаки! Слава Богу, що я з вами стрінув ся...

— Ти звідкіля?

— Я з татарської неволї втік. Пять лїг мене поганці мучили. Та вдалось менї на татарському краденому коневи втечи. Десять днїв степом їхав, та хиба сирою рибою живив ся, бо і кресива у мене не має, щоб вогонь розвести. Дайте, братцї, що небудь їсти...

— Ну, гаразд, — каже Недоля — будь нашим гостем. Дайте йому що небудь їсти.

Козаки дали йому кілька сухарів, та сушеної риби. Він не злазячи з коня, заїдав аж тріщало. Йому стали козаки пильно приглядати ся. Особливо Непорадний оглядав його на всї боки.

— Добрий у тебе кінь, небоже; звідкіля ти його узяв? — питає Непорадний.

— Татаринови вкрав, прости Боже гріха — каже харциз усміхаючись.

— Пане сотнику, — каже Непорадний — він бреше! сього коня я знаю, се той, що хлопець на ньому втік і сідло те саме.

Харциз поблїд.

— Про якого хлопця — каже — ви говорите? Я нїчого не знаю.

— Ось зараз будеш знати, чортів сину — крикнув Непорадний і вмить закинув йому петлю на голову.

Харциз став оборонятись, та відразу кинулись на нього кількох козаків. Його стягнули з коня і звязали.

— А дивіть ся хлопцї — каже один — далебі і Петрові пістолї має.

— Признавай ся, душогубе, де ти хлопця дїв! — гримнув Недоля.

Харциз мовчав. Козаки обступили його кругом і оглядали.

— Хлопцї, нам ночувати пора. Розпалїть вогонь, а відтак припечи зелїзом доки не скаже правди.

До харциза наблизив ся і Татарин, що тепер при став до козаків.

Він заговорив до нього кілька слів по татарськи.

Харциз мовчав.

— Я його знаю, каже Татарин до сотника: — Він потурнак, Татарам служить, людий продає. Його зовуть Карим.

Харциз поблїд ще більше, тепер йому амінь.

— Егеж, се той Карий! Його цїла Заднїпрянщина знає; жінки дїтий ним лякають... Ось ти небоже знав де захорони шукати!...

— Чи ти скажеш вже раз, де ти хлопця запропастив? — питає Недоля:

— Я з тебе шкуру зняти прикажу.

— Я продав його Татарам - крамарям.

— Панови - молодцї, в сїдлї ще є заховані гроші так як були.

— Панови товариші! — питає Недоля, — зробимо над сим безбожним суд. Він відрік ся Христа, пристав до нашого найтяжшого ворога, зраджував братів своїх, продавав християнських дітий поганцям; що йому за се зробити?

— Смерть,— гукали козаки. Вони готові були кинутись на нього і розірвати на шматки.

— Смерть то за мало — каже Недоля — за то його або кіньми розірвати або на паль забити.

— Шкода коний поганити таким псом — каже один козак.

— А паля відкіля візьмемо?

— Чуєш, Гусейне — каже Недоля до Татарина, — візьми ти його і роби з ним, як знаєш; будь йому катом.

Татарин зрадів, аж показав білі зуби.

— Я з ним маю давні діла — каже до Недолї.

— Бери його.

Татарин виймив ножа і наблизив ся до Карого. Той задрожав і видивив ся наляканими до смерти очима на свого ката. Татарин дививсь у вічи Карому, та від того погляду Карому кров станула в жилах.

Карий нагадав собі щось дуже страшного, наче чоловіка з того світа побачив.

— Пізнаєш мене? — цїдив слово за словом Татарин: — Я Гусейн, син Мустафи... Тямиш? Ти кляв ся бути менї побратимом, на шаблю присягав... а відтак.... ти зарізав старого батька і обрабував... Ти тямиш? Ми приняли тебе в хату як свого а ти зрадив...

Козаки дивились на сю сцепу, хто розумів татарську мову, почував страх, наче двох чортів побачив.

Карий сидів на землї, дрожав тїлом і не міг очий відвернути від Татарина, що стояв над ним, нахиливши ся з ножем в руцї, та впялив в нього свої чорні блискучі очи.

— Якуж тобі смерть зробити мій побратиме? Ну, не бійсь! Легенько тебе візьму, по знакомству тебе візьму у свої руки, як мати бере дитину... А може сам собі

виберет? Як тобі любо... Ти мистець вигадувати муки... За тебе одного я козакам служити му вірно, до смерти, ось що... Але ти, небоже, у пеклї чортам разказувати будеш, з якою пошаною побратим Гусейн виправляв тебе на той світ...

Татарин рванув Карого за волосє і повернув спиною до себе. Відтак розрізав на плечах кожушину і сорочку.

Карий не пробував боронитись; він сидів на землї непорушно, мов колода.

Татарин різнув два рази по плечах, а відтак шарпнув з гори на долину і видер довгий кусок шкіри.

Карий здрігнув ся, не вимовивши слова. І Татарин нїчого не говорив, лише муркотів саме так як кіт, коли держить в руках миш.

Відтак став здирати шкуру з плечий, один пас за другим. Тепер перевернув Карого горі лицем, прикляк йому на груди колїном, отворив на силу колодкою ножа рота, витягнув язик і відрізав та відкинув на бік мов кусок мяса.

Татарин виглядав страшно. З окрівавленими руками, з затисненими зубами він порав ся біля Карого, начеб оправляв барана. Тепер підніс ся трохи і різнув ножем по животї, аж тельбухи вийшли.

Козаки відвернули ся. Вони не могли на таке варварство дивити ся.

Карий стогнав мов недорізаний віл.

— Досить! — гримнув Недоля. — Відрубай голову, тай досить, не муч його.

Татарин поглянув на Недолю, начеб він йому хотїв одняти найдорозше добро. Але годї було спирати ся з сотником. Він махнув ножем і відрізав голову.

Козаки стали розходити ся з відразою.

Татарин взяв Карого за ногу й поволїк у степ.

Проклїн Павлуся здійснив ся.

VII.

Павлусь виплакавсь, заспокоїв ся. Він сидів на татарській гарбі, підогнувши коліна під бороду і замислив ся, що йому тепер робити.

Татарин підсунув йому кусок паляниці і кухоль молока.

Павлусь був страх голодний. Він з'їв паланицю і випив молоко, не знаючи, що воно було від кобили.

»Може воно так і ліпше« — подумав Павлусь — »що я між Татар попав ся. Вони мене завезуть у Крим, то може і сестру скорше однайду«.

— А куди ви їдете люди добрі? — осмілив ся і запитав Павлусь.

— Ми їдемо у Крим, і ти їдеш з нами; як будеш добрий, то і тобі буде добре.

Ті Татари видались Павлусеви якимись добрячими людьми, не такими як ті, що Спасівку грабили. То були крамарі, такі самі, як ті, що в Спасівку заходили.

Хлопець повеселійшав і став Татар цікаво розпитувати про все. Він їм подобав ся. Через кілька днів він освоїв ся з таким житєм. Помагав Татарам у всьому і вчив ся запопадливо татарської мови. Він був понятливий і Татари не могли надивувати ся йому. Другі бранці були якісь дикі, заєдно плакали; а Павлусь, вивчивши татарські слова, послугував ся ними в розмові задля вправи.

— Ти від нас не втечеш? — питає його раз найстарший Татарин з сивою бородою.

— А куди мені втікати? Без коня, без зброї? Мені між вами добре. Я і не знав, що між вами такі добрячі люди бувають...

— Ми купці. Ти остань між нами, нашу віру прийми.

— Я ще не знаю яка ваша віра. А хиба між вами хрещених нема?

— Нема. Ти мусиш виречи ся Христа, плюнути на него.

Павлусь плюнув би Татаринови в очи за таку зневагу християнської віри.

— Я перше хочу вивчити ся вашої мови, а се опісля...

— Добре, певно! — говорив Татарин: — Коли станеш муслемом, то і вольним станеш; а потому можеш до великої чести у нас дійти.... ти гарний хлопець. Неодин з ваших був у нас великим везиром у падишаха в Царгороді...

— А що се падишах?

— Не знаєш? То цар турецький, дуже великий пан; знаєш: цар одним словом...

— Того не знаю. У нас, на Вкраїні нема царів... як гетьман...

— То ще більший. Вашого гетьмана можуть скинути, а вибрати другого. У нас не так. У нас, хто вродить ся падишахом чи паном, то вже й до смерти ним буде...

— А скілько ви за мене заплатили тій собаці? — питає нишком разом Татарина.

— Двайцять золотих.

— Ов, то мало! — каже Павлусь сміючись.

— А ти варта більше?

— Я би був дав вам за себе в десятеро тільки.

— Хибаж у тебе є гроші?

— Тепер нема, а були в сідлї; той собака харциз забрав враз з конем.

— Чому ти нам не сказав сього? Ми булиб одбили...

— Може я колись з ним стріну ся... Як він зве ся?

— Ми його звемо Карим.

— Чи у вас Татарів спродають теж?

— Ні, не можна людий своєї віри продавати; за се велика кара.

— Ось бачите, а він свою віру спродає...

— Він не має віри. Ми знаємо його. Він з нами торгує.

— »Такі то ви« подумав Павлусь, »що зі злодіями крамарюєте!«

Павлусь бояв ся, що його теж продадуть в Криму на базарі, і спитав раз про те Татарина.

— Добрих хлопців ніхто не продає, ... ержи... ... обі

Павлусь не хотів з сими купцями розм... вати ...

дав, шо з ними їздити ме [illegible] цілому Криму та так і сестру відшукає.

[illegible]орога до Криму тривала дуже довго. Навантажені гарби во[illegible]клись поволи, а вже кожда переп[illegible]ава через ріку була дуже тяжк[illegible]. За [illegible] час Павлусь під[illegible]учив ся татарської мови на стілько, [illegible] [illegible]зумів, коли до нього заговорили, і знав дещо відповісти.

Хлопець показ[illegible]в [illegible] до всього охочий і щирий і сповняв усі роботи справно.

Та[illegible]ри [illegible] з [illegible] ра[illegible] були певні, що він збісурманить [illegible]. Хлопе[illegible]ь був [illegible] ни них наївний, розказував їм просто, [illegible] що йо[illegible] пи[illegible]. [illegible]озказав їм як Т[illegible]ари зруйнували Спа[illegible]вку, [illegible] в[illegible] [illegible] як відтак коза[illegible] розгромили Татар. Одного [illegible] [illegible]зав се заховав собі на дні душі [illegible] він їд[illegible] [illegible], що[illegible] уратувати сестру з полону. [illegible] не [illegible] він вже давно [illegible]в би втік, ненадуючи[illegible], бо [illegible] до [illegible] [illegible]гато нагод.

Та[illegible] [illegible]ь се здивувало, коли стріну[illegible]и в степу чумацьку [illegible] [illegible]лусь розмавляв з чумаками але не просив, [illegible]би йог[illegible] викупили, та взяли до дом[illegible] [illegible] часі дороги Па[illegible]сь пил[illegible] придивляв ся, куди їхали. [illegible]рав ся затямити [illegible]жду[illegible], кожний брід і все те, по чи[illegible] [illegible]орогу можна би пі[illegible]

Так [illegible] до Перекопу. Павлусь по[illegible] у перве море і у[illegible] [illegible]льнійше забило серце.

[illegible] пер[illegible] чинала ся Татарщина. Зараз за Перекопом по[illegible] [illegible]чи[illegible] пер[illegible] аули. Якіж вони були несхожі на українські се[illegible] [illegible]жина аж била у вічи. Павлусеви тепер стало [illegible]лячно. [illegible] оглянув степ, йому здавало ся, що він дома. Тепер ні слі[illegible] [illegible] Його опустила звичайна відвага і він трохи не [illegible]

Пер[illegible]хали кілька аулів. Ватага і тут тягла ся поволи. Татари виходили і придивляли ся їм, а дехто розпитував за своїх знакомих, що пішли загоном по Вкраїні.

Та купці не знали, що на те казати; вони ні з ким не бачили ся.

Наконець стали в селї Коджамбаку, де була їх оселя.

Сулейман - ефенді, той старий з сивою бородою, що купив Павлуся, був дуже богатим татарським купцем. Він вів широку торговлю між Царгородом, та усіми надморськими містами а Україною. Свої головні склади мав саме в Коджамбаку. Тому його оселя виглядала як мале місточко. Стояли тут рядком камяні доми звичайні і на поверх, були шопи на вози і коні, склади з крамом, а при однім боці стояв великий поверховий дім, де мешкав сам Сулейман. Той дім припирав до великого города. Усі ті будівлї були разом оточені густим частоколом, а в ньому було двоє воріт напротив себе.

Коли Павлусь вїхав на той майдан, то йому аж голова закружляла. Такого дива він ще не бачив. Ходило туди много людий. Доси здавало ся Павлусеви, що Татари то найчорнійші люди на світї. Тепер побачив губатих чорномазів з Африки, що звивались, як чортяки. Їх Павлусь найбільше боя ся.

Сулейман приїхав на своїй гарбі, де і Павлусь сидів, під сам рундук дому. Звідси повиходила служба і стала низько кланяти ся Сулеймапови. На стрічу батькови вийшов його син Мустафа, що в неприсутности батька завідував цілим майном.

Коли звитали ся, спитав Мустафа батька, показуючи на Павлуся.

— Хто се?

— Сього хлопця приводжу тобі на гостинця, його купив. Поклонись новому твому панови — сказав Сулейман до Павлуся. — Будь слухняний, як і доси, а буде тобі добре.

Павлусь здоймив шапку і вклонив ся по свойому.

Мустафа сказав щось якомусь Татаринови, сей взяв Павлуся за руку і повів між челядь.

Челядь мешкала на долині. Горниця була призначена для панів.

Павлусь аж тепер покмітив, що всі вікна на горі були прислонені густою деревляною решіткою.

Вийшовши до челядної, Павлусь не знав, що з собою робити. Прийшов найстарший між слугами і став його зі всіх боків оглядати.

— Ти звідкіля? — питає по українськи.

Павлус відповів, та дуже дивував ся, як сей Татарин так добре знає його мову.

— Ви, дядечку, теж з України? — спитав Павлусь.

— Мовчи! — гукнув Татарин і вийшов. До Павлуся приступив один невольник Українець.

— Ти його так не питай, а то розсердить ся та ще побє.

— Та за якого біса мене бити має? Хиба я йому що зробив?

— Тут бють, хоч і нема за що. Він, бач, потурнак, так хто його спитає про Вкраїну, він дуже соромить ся, бо совість гризе, що покинув Христа і збісурманив ся. Того він і злющий такий на нашого брата мов пес, гірш Татарина.

— Ви давно тут живете, дядьку?

— Років пят, небоже! — він охнув.

— Тут тяжко жити?

— Сказано, неволя. А тут ще рай насупроти того, що у других. Старий Сулейман добрий чоловік, та його більше нема дома, чим є. Мустафа гордий і ненавидить нашої віри; а сей потурнак Ібрагім, то сам чорт.

— Не пробували утікати?

Невольник усміхнув ся сумно.

Заки добіжиш до Перекопу, так пять разів зловлять. А коли зловлять, так або повісять, або в неволю до Турків продадуть; а все випарять так, що душа вилазить.

— А я знаю, що богато люда звідсіля втікає...

— Бо тут і богато є хрещеного народа, то декому і вдасть ся утечи.

— Як вас, дядьку, звуть?

— Остапом Швидким.

В тій хвилї вбіг до челяднї чорномазаний невольник і прикликав Павлуся до пана. Павлусь пішов за ним на гору і вступив до світлиці. Вона була простора і мала кілька вікон великих в одній стінї. Попід стіни йшли підвисшеня укриті килимами; цілий поміст теж був застелений килимами. Стіни були помальовані червоною, синьою та жовтою краскою в цвіти та в лінії. На підвисшеню сидів Мустафа, перед ним стояв маленький столик; на ньому жарила ся вели-

ка мов кадильниця люлька, з якої Мустафа потягав цілі клуби диму. Відтак лежали ріжні ласощі.

Павлусь здоймив шапку і вклонив ся.

— Приклич товмача — каже Мустафа до слуги.

— Не треба — каже Павлусь, — я знаю по вашому.

— Чи так? Ну побачимо. Як тебе звали?

— Павлом Судаченком мене зовуть.

— Ні, тебе так звали; ти звати меш ся тепер Гусейном.

— Я не хочу; я ще не приняв вашої віри...

— Дурень ти! не приняв, так приймеш...

— Ні, не прийму; моєї християнської не покину ся.

— Як приймеш кажу, будеш свобідний.

— Не хочу, ні за що в світї.

— Я тебе вибити звелю.

— Хоч і повісьте, то ні. Пощо менї відтак в смолї горіти...

Мустафа засміяв ся з наївности хлопця.

— Кажу тобі, що свобідним станеш...

— Я і так визволю ся, коли захочу...

— А то як?...

Мустафа засміяв ся опять.

— А знаєш ти що у нас втікачам роблять?

— Знаю. Повісять. А коли не злапають, то таки пропало.

— Я хотів тебе взяти до покоїв на службу.

Беріть де хочете; я поти буду добрий, поки менї буде добре...

Павлусь навчив ся балакати з Татарами прямо і отверто. Та се не подобало ся Мустафі. Він поморщив брови і сказав:

— Ти, хлопче, зухвалий; як ти до мене одзиваєш ся?

— Хибаж ви не чоловік?

Мустафа плеснув в долонї.

Увійшов потурнак наставник.

— Сього зухвалого ґіявра вишарити і до конюхів дати!

Потурнак хватив Павлуся за руку і повів у долину.

— У тебе, хлопче, за гострий язик; гляди, щоб не відрізали...

На долинї в челядній вибили Павлуся так, що зі спини аж кров потекла. Хлопцеви текли сльози з очий, аж закусив губи до крови, а не видав нї одного стону. Він сїв на землї і тряс ся цїлим тїлом. Ѳсь попав ся... Гадав собі цїлком инакше, а воно ось що. До нього приступив земляк Остап:

— Що ти, небоже, йому казав, що тебе били?

— Нїчого. Підмовляв мене на поганську віру, так я не хотїв...

Я говорив з ним як з чоловіком, а то звір.

— З ними не можна просто балакати, як з нашим братом; з ними треба хитрити, низько кланятись... Щож ти сказав?

— Я казав, що як менї тут буде зле, то втечу.

— Дурень ти! Хтож так говорить?! Тобі треба було показувати покірного, тебе лишили би в горницї на послугах...

— Не хочу — каже Павлусь. — Найлїпше коло коний ходити.

— Кудиж тебе призначив?

— До конюхів...

— Не гадай, що то легке дїло. Там попадеш під таку руку чорта, що наш потурнак Ібрагім, то ангел. Там найтяжше...

Остап здіймив з Павлуся сорочку і помастив якоюсь мастию його рани від нагайки.

— Ти, братїку, зле зробив; там тебе замучать.

— Алеж я першої ночи втечу — відповів Павлусь. — Дорогу я знаю добре і з коня не впаду.

— Не роби того, нерозумна дитино! Вони тебе вбють, або продадуть першому лїпшому Татаринови. Ти послухай, будь покірний, то пан тебе простить, та вижидай лїпшої пори.

— Аж до смерти...

— Ні, не до смерти. Тут можуть леда день набічи Запорожцї. От такої хвилї усї християнські бранцї ждуть як спасеня. Тодї пора втїкати...

Скажіть, дядьку, де тут в Криму може бути моя сестра? Її сього лїта полонили Татари...

— Кілько їй років?

— Тринайцять буде.

— А гарна вона?

— Як мальована.

Остап став хитати головою.

— Ледви, чи ти її найдеш. Тут продають дівчат з рук до рук. На усіх базарах їх повно. Відтак забирають до гаремів, а то і в Туреччину за море вивозять красших. А тих базарів тут много, много...

— А як би то розвідати, де вона тепер перебуває?

— На те треба би богато гроший...

— Я їх не маю...

Розмова перервала ся, бо саме увійшов у челядну Ібрагім потурнак і велїв Павлусеви збирати ся в степ до табунів.

Павлусь вспів лише обміняти ся очима з земляком.

Вийшов перед дворище. Тут стояв Татарин на кони. Павлусеви вказав коня і велїв сїдати охляп без сїдля. Той Татарин не знав української мови і не говорив нї слова.

Павлусь оглянув цїлу оселю. Хоч страх болїла спина, він дививсь па Татар з горда.

— Допоможи менї, Господи Спасе і свята Покрово, визволоти ся, та козаком стати! Усї сї шалаші я з димом пущу і з долиною зрівнаю.«

Павлусь, їдучи майданом, здіймив шапку і став молити ся.

Коли виїхали у степ, він важко задумав ся над тим, про що довідав ся від земляка. Він втратив надію на те, щоб сестру визволити.

Старшина над конюхами був уже старший лїтами Татарин. Він зараз догадав ся, що Павлусь щось дуже провинув ся, коли його сюди послали.

Перше привитанє його було, що вдарив його долонею по спинї. Спина заболїла його так, що Павлусь аж скрикнув з болю.

— Дай йому спокій, Муйо! — каже Татарин, що його сюди привів. — Його що-йно вибили.

— Тут ще не так вибють коли буде неслухняний...

Павлуся заставили доїти кобили, робити каймак (сир), та кумис (горівку з кобилячого молока). Не було йому спочинку від досвіту до ночи. Та Павлусь робив своє діло, слухаючи у всім Муя. Битя він бояв ся як вогню. Так тривало три неділї.

Тепер післав його Муйо пасти табун. Се вже була лекша робота і більше свободи.

Павлусь любив конї.

Як іно дістав ся сюди, став придумувати над способами утечі. Коня вже вибрав найлїпшого. Приготовляв ся до утечі поволи і з розмислом. Він став обкрадати товаришів конюхів. Одному вкрав ножа, другому сумку на харч, третьому уздеництю. Усе те ховав ночию в дуплаве старе дерево. При сім був смирний, слухняний, усім служив охотно, так що нїхто його не підозрівав.

Павлусь заєдно думав над тим, чого йому в дорозї буде треба, і зараз для себе прятав.

Одного разу виїхав Сулейманів син Мустафа оглядати табун.

Він пізнав зараз Павлуся і прикликав його до себе.

— Добре тобі тут?

— Добре, дуже добре.

— А спина загоїлась?

— Нї знаку нема.

— Так навчило тебе бути покірним?

— Навчило.

Муйо признав, що Пало (так його тепер прозвали) дуже добрий хлопець і слухає.

— Позавтра вернеш до покоїв....

— Як прикажите.

А собі подумав: »Чорта лисого скорше побачиш як мене в покоях«.

Другі невольники дуже завидували Павлусеви.

Мустафа застав при конях великий порядок. Похвалив усїх і нагородив Муя.

Настала ніч.

Павлусь не хотїв довше відкладати утечі: »Або втечу і верну сюди з козаками і усї ті шатра поперевертаю, або

мене зловлять і повісять. Довше у такім оставати не можу, а бідної Ганни мабуть не відшукаю, пасучи табуни або послугуючи Татарам у дворі.

Коли усі позасипляли, Павлусь виймив накрадене добро з дупла, натягнув кожушину, перевісив сумку з паляницями через плече, узяв сідло і пішов між коний.

Свого вибраного ще з вечера припняв на мотузї. Тепер осїдлав його, перехрестив ся і рушив на північ до Перекопу.

Павлусь набрав досвіду. Він знав як ловити в ріцї рибу, як застрілити з лука птицю; а ще знав, що се харциз і як його треба лякати ся.

Колиб іно за Перекіп, а там вже степ. А в степу може і козаків стрінути. А нї, то на простець на Січ запорожську... Павлусь і не думав про те, що не знає на Січ дороги.

Він виминав татарські аули і їхав навманя степом.

Коли розвиднїло, годї було не здибати Татар у степу. Та вони його якось не чіпали. Дехто і спитав ся, куди їде. Тодї Павлусь вимовляв ся, що його післали за орудкою і він має вертати зараз. Його не спиняли.

Та трапив ся один Татарин, що йому не повірив. Він пізнав Сулєйманового коня. Павлусь назвав инакше аул, звідки буцїм то виїздив. Татарин звязав йому руки і повів прямо в Коджамбак, де сподївав ся взяти нагороду за спійманого втїкача.

Павлусь знав, що його жде. Йому стало жаль молодого житя, та дарма, така вже козацька доля. Про се він богато наслухав ся від покійного дїдуся. Він теж козацька дитина і не лїпший від других. Як гинути, так гинути.

Павлусь був гордий з сього, що він хоч так ще молодий, а зазнає козацької слави. Його певно посадять на паль. Та він сміло піде на смерть з козацькою піснею на устах. Ворог певно не побачить його плачу, та він ще погано вилає усїх Татар і їхнього Магомеда. Тож то Татари будуть лютити ся, коли він, заки йому відрубають голову, гукне на все горло: »Ви всї свинячі пута, а ваш Магомед, то цїла свиня!« Павлусеви стало від сего смішно і він справдї засміяв ся в голос.

Чого ти смієш ся? — питає Татарин.

— Хибаж не можна?

— Ти певно не знаєш, що тебе жде?

Павлусеви мелькнула через мозок спасена гадка. Він відповів:

— Як відрубають голову, то не одну, а дві

— А то як? хиба у тебе дві голові?

— В мене одна, а в тебе друга, то чейже дв..

Хибаж мені за що?

— Побачиш. Ти сподієш ся заплати за втікача?

— Егеж! Сулейман - ефенді богатий чоловік і заплатить добре...

Так як усе?

— Так як усе.

— Коли бо ні. Сим разом або голову утне, або вибатожити повелить...

— Тобі би язик урізати за твою дурну балачку — сердив ся Татарин.

— Та не сердь ся, бо я правду кажу. Та одно тебе спитаю. Чи ти мене пустиш їхати, куди я пустив ся?

— Ні.

— Значить: приведеш мене до дому Сулеймана?

— Етуті (так)!

— Ну, добре, мені тепер вже нікуди їхати, а прямо до дому.

— А хибаж ти не втікав на Україну?

— Йок (ні); мене післав пан за знахором; славний знахор живе. Я знаю його печеру. У мого пана син недоліток занедужав; що й робили, нічого не помага. Дак бранці переповіли про нашого знахора. А він мені дідусем по мамі приходить ся. Дак пан Мустафа кличе мене, гладить по голові тай каже: »Їдь же за тим славним чоловіком; бери найліпшого коня з мого табуна, хай приїзджає сюди. Я його золотом обсиплю, коли поможе. Коли не привезеш, каже, так твоя смерть«. Тепер хай буде тому смерть, що мені не дав доїхати. Ну, Мустафа - ефенді тобі гарненько подякує...

— А ти певно брешеш...

— Незадовго побачиш, чи брешу. Їдьмо скорше...

Татаринови стало страшно. Він знав, що Мустафа строгий чоловік і жартів не знає. Тепер ще Павлусь став поспішати.

Чому ти мені від разу сього не сказав?

»Бо мені самому таке на гадку не прийшло«, подумав собі Павлусь, а голосно каже:

— Тепер можу тобі сказати усе. У нас так: коли їдеш за знахором до хорого, дак ані не оглядай ся позад себе, ані не кажи нікому куди їдеш, а то вся сила знахорова пропала і хорому не поможе. Як прийдеш до знахора, дак він зараз тебе пита: »А не оглядав ся позад себе? Не казав нікому, куди їдеш?« Ти скажи правду, то він і вусом не поведе і не поїде. А коли ти оглядав ся або сказав, а збрешеш, так він поїде, але не вилічить. Тому то я тепер до знахора не поїду, бо колиб збрехав, і він приїхав а не поміг, то Мустафа-ефенді йому голову зрубати прикаже. А мені шкода, бо кажу тобі: він мені приходить дідусем і славний знахор. Йому 150 літ з роду. Борода у нього по саму землю, а вії такі, що ціле лице заслоняють. Казала моя покійна бабуся, царство їй небесне, що він вродив ся з зубами, з оселедцем і з вусами.

— А як той знахор називає ся?

— От цікавий! Сказати би тобі ще, де він живе? Вибачай, не можу. Впрочім не радив би я вашому братови до нього заходити. Він з чортякою побратаний і все має кілька чортенят на послугах, за чурів значить. Так коли до нього наблизить ся хто нехрещений, так йому зараз зірвуть голову, а туловище з душею у пекло понесуть.

— То він Татар не може лічити, коли так...

Тож бо і є, що він лічить усіх без розбору, і Татар і скотів... лише, що не в своїй печері, а в дома у недужого... Та чого ми станули?

— Я розвяжу тобі руки...

— О ні, вибачай; я ще хочу жити; як верну ні з чим, так Мустафа звелить голову одрубати; хай рубає тобі, а не мені, розвязати себе не дам...

Павлусь стиснув коня зубами і став втікати. Татарин таки налякав ся. Він Павлуся таки придержав і розтяв ножем мотуза.

— Еге, Татарине, я тебе не лишу ся. Ти мусиш поїхати зі мною до мого пана і всьо гарненько розповісти, бо менї не повірять.

Татарин хотів втікати, так Павлусь вхопив його за поводи, і став плакати. Татарин повірив тепер. Він закляв люто і виймив ножа.

— Хочеш мене зарізати? Добре. Менї все одно. Зарїжеш, так не відрубають голови. Менї з головою красше вмирати. Та се тобі не поможе. Кінь мій побіжить до дому, за мною пішлють глядати і уся правда вийде на верха, бо мій пан мене любить за те, що я так скоро навчив ся татарської мови, та ще до вас пристану геть! Ну ріж!

Павлусь пустив поводи і наставив шию.

Того лише Татарин ждав. Він завернув коня і став що сили втікати. Павлусь став за ним гонити і кричав:

— А гов, чортів сину, пожди!...

»Ну, слава Богови, одвязав ся. Тепер менї до табуна вертати, бо сей діявол за далеко мене завів. Я знаю, що Татари менше карають, коли бранець сам верне ся з доброї волї. Моя казка про знахора була добра. Геть Татаринови голову завернув. Попробую колись у друге; може вдасть ся. Та ще не на кони менї втікати, а пішки, бурянами.

— Павлусь вернув до табуна над вечером.

Коли того дня рано донесли Мустафі про утечу Павлуся невольника, та ще про крадіж найкрасшого коня, він зараз розіслав гонців і назначив таку кару: сто нагаїв дротяних на спину, а коли від сього не здохне, так продати його першому стрічному Татаринови. Але Павлусь вернув сам. О сім звістили Мустафу, і він перемінив засуд на 20 дротянок і продати. Кару мали виконати в селї Сулеймана на очах усїх невольників, аби їм відійшла охота втікати.

Коли Павлусеви се сказали, він ні разу не налякав ся. Він був певний, що свята Покрова і тут його заступить.

Як колиб нічого не стало ся, Павлусь заснув твердим сном...

На другий день рано його привели до аулу. Тут на майдан позганяли усїх невольників. Павлусь поглянув на них і покмітив Остапа Швидкого, що стояв в гуртї і втирав сльо-

ги. Йому жаль було малого земляка. Кару мав виконати потурнак Ібрагім; у нього була тверда рука.

Він вийшов на середину і став невольникам голосити, за що Павлусь буде покараний, що Мустафа-ефенді засудив його зразу на сто дротянок, та відтак у превеликій своїй ласкавости змешив йому на двайцять.

Мустафа - ефенді відчинив вікно і придивляв ся, чи його засуд буде як слід виконаний, та яке зробить враженє на невольниках.

В тій хвилї віхав у ворота якийсь мулла, а за ним кілька богато одягнених слуг. Усї розступились. Він віхав в середину і тут проголосив співучим, трохи гугнавим голосом ось що:

— Слухайте, невірні ґіяври! Мій пан, ханський Девлєт-ґірей Ібрагім і любимець хана — нехай йому Аллах дасть довгий вік, звелїв у своїй ласкавости спитати вас, невірних українських бранців, чи не знає хто де перебува син його милости Девлєт-ґірея, славний рицар Мустафа-аґа, що сього лїта ходив з загоном воювати невірних на Вкраїну для слави Аллаха і його пророка Магомета. Хто виявить його місце, стане ся достойним ласки і нагороди його милости. Хтож би се затаїв, може готувати ся вже тепер на смерть, бо його непремінно повісять.

Один Татарин брав ся голосити те саме по українськи.

Тодї Павлусь виступив перед муллу і сказав по татарськи:

— Я знаю, де пробува твій пан...

Мулла подивив ся згірдно на Павлуся.

— Ти не можеш сього знати, бо ти вже тут довше, а се стало ся сего лїта.

Ібрагім потурнак, зігнувши ся в три погибели перед муллою, потвердив, що Павлусь привезений сього лїта.

— Так? ну то говори! А коли збрешеш одно слово, так тобі вріжуть язика.

— Не тобі скажу а твому панови.

Мулла закусив губи.

— Сього невольника забираю зараз до його милости Девлєт-ґірея Ібрагіма.

Усї невольники охнули. Вони раділи, що Павлуся проминула кара.

— Сїдай на коня і їдь зі мною.

Тодї Павлусь підступив під дворище і спитав Мустафу:

— Чи тепер велиш бити, чи аж верну ся від його милости?

Мустафа стягнув брови з досади.

Павлусь засміяв ся йому у вічи. Він знав, що тепер над ним могуча рука Девлєт Ґірея, та що його тепер нїхто не сміє торкнути.

VIII.

Девлєт Ґірей Ібрагім мешкав в столици кримського хана в Бакчісараю. З Коджамбаку треба було їхати туди яких три днї. За час тої дороги обдумав собі Павлусь, що йому робити дальше.

— З першу він дуже зрадів, що уйшов строгої кари, і тепер почував себе цїлком безпечним. Сю щасливу нагоду хотів він використати на те, щоби віднайти і освободити сестру. Він уложив собі цїлий плян, як се зробити. Знав добре, що Мустафа-аґа певно живий у полковника і що його знайдуть, як лише покаже їм дорогу. За се відкрите можна надїяти ся великої нагороди, а навіть свободи; а тодї верне враз із сестрою на Україну. Він не думав о тім, щоби без сестри вертати, і вірив, що йому Бог допоможе сестру віднайти.

Коли наближав ся до Бакчісараю, побачив щось таке, чого йому не довелось на очи видати. З далека зі сходу сонця ясніло щось високе з білими пятнами на вершку.

— Що се таке? — спитав Павлусь у мулли.

— Се гори.

Павлусь не зрозумів, бо такого татарського слова ще не чув. Він не допитував ся більше. Се пояснив йому другий Татарин, що знав українську мову. Павлусь з роду гір не бачив. Йому стало лячно.

— Хибаж ми тамтуди поїдемо?

— Нї, Бакчісарай перед горами.

І справдї перед ними лежало місто, столиця татарського хана. Про нього він чув від дїдуня і рад був, що його побачить. Дворище Девлєт-Ґірея лежало по тім боцї міста. І ви-

кало їхати вузькими вуличками. Домівки великі оточені високим муром, вкриті червоним або зеленим черепом. Поміж дворищами густі садки, з яких під сю пору поопадало листя.

По дорозї стрічали піших і кінних Татар. Вони кланяли ся муллї і вступали ся з дороги.

Заїхали в дворище Девлет-Ґірея. Воно дуже подобало на оселю Сулейманa. Служба вже звістила Девлет-Ґірея, що мулла повертає з якимсь молодим ґіявром, і він вийшов на рундук та замахав на муллу рукою, щоб зараз перед його явив ся.

Служба забрала від них конї і мулла повів Павлуся на гору до свого пана.

— Хай буде прославлений Аллах! Мир тобі могутний пане. Мулла, твій вірний слуга, чолом тобі бє. Салїм алейкум! Мулла вклонив ся низько головою, відтак приложив руку до чола, загнув нею в повітрю лук до грудий і звідси зробив рукою низький поклін.

— Витай, добрий мулло! Що приносиш? Алейкум салїм!

— Сей молодий ґіявр, невольник твого слуги Сулеймана з Коджамбаку, говорить, що знає, де твій достойний син Мустафа-аґа.

— Приклич сюди українського товмача! — заговорив Девлет-Ґірей до чорного слуги.

За той час міг Павлусь придивити ся Девлет-Ґіреєви. Се був хлоп дужий, та вже старший, з довгою, сивою бородою.

— Не треба, пане, товмача — обзиває ся сміло Павлусь і вклонив ся низько по татарськи Девлєтови. — Я сам вмію по татарськи; розмовимось...

— Тиж не давно між нами...

— Недавно, а ваша мова менї подобалась.

— Гарний з тебе хлопець... Тобі і віра наша сподобає ся, коли між нами останеш, а тодї жде тебе гарна будучність.

»Собача ваша віра!« — подумав Павлусь.

— Говори, що знаєш про мого сина, та гляди: коли твої слова будуть правдиві, жде тебе велика нагорода, колиж збрешеш, та хай тебе Аллах....

— Я скажу правду, лише не доповім усього, бо сам не знаю. Я бачив на вічи Мустафу-аґу у битві; а що відтак з ним стало ся, се знає моя сестра, Ганна Судаківна.

Девлетови се не подобалось. Він насупив брови і поглянув на хлопця так, що йому аж страшно стало.

— Чи ти глузуєш з мене?

— Ні раз ні; вона всьо бачила... Колиб її лише найти; вона у Криму між бранцями. Мустафа був у Спасівці, була битва з козаками... Мустафу піймали живого. Де він тепер, се знає Ганна...

— Яка Ганна?

— Сестра моя, Ганна. Вели її відшукати; вона знає.

Павлусь налякав ся грізного погляду Девлет-ґірея і сказав усе, задержуючи собі одно, що могло спасти сестру.

Девлет-ґірей подобрів. Він плеснув у руки і сказав прикликати свого завідчика.

— Слухай! — каже йому. — Випитай сього молодого ґіявра про його сестру і [illegible] її вишукати між бранцями. Колиб її не було у Криму, так спровадити її за всяку ціну, хоч би з кінця світа.

— Завідчик став випитувати ся Павлуся про Ганну, про її літа, зріст, волосє.

Павлусь розказав так, наче образ малював.

— Мулло! — каже Девлет-Ґірей. — Возьми сього малого до гостинниці, щоб йому нічого не бракувало...

Павлусь вклонив ся в пояс Девлет - Ґірейови і пішов за муллою до гостинної.

— Чи відшукають її? — питає у мулли. Йому треба було до повного щастя, ще й певности, що сестра знайде ся.

— Приказ мойого пана, се закон — каже мулла. — Вони її найдуть, де би ні була; з самого Царгорода її спровадять. Мій пан має велике слово не лише у нашого хана, але і в самого падишаха. Щасливий ти, хлопче, що під таку сильну руку попав ся. Та коли би ти сказав неправду... знаєш?

тобі би язик врізали. Мій пан усїх брехунів і клеветників так карає.

— Мене так не покарає, хай йно сестра найде ся.

Оставши сам у світлиці, вистеленій мягкими турецькими коврами, впав навколішки і став молити ся:

»Боже наш. Я бачу Твою руку у тім усїм. Я бідний невольник пустив ся навманя, бачучи у сїм ціле моє спасенє. Ти вдержав мене і завернув, та се вийшло менї на добре. Мали мене нагайками вбити, та Твоя могутня рука спасла мене. Чи гадав я, де мене Твоє святе провидїнє заведе? Боже, Боже! Не покидай мене, вислухай мою молитву, допоможи менї! В Тобі ціла надїя моя!«

Павлусь став страшенно плакати, а коли заспокоїв ся, заспівав собі перший раз, по утечі зі Спасівки: »Під Твою милость!«

Він сам не пізнав свого голосу, так довго його не чував.

Тепер жилось йому дуже добре. Йому оставили свободу, що завгодно. Виходив, коли хотїв на місто; знакомив ся, стріляв з лука, та з рушниці. Був веселий і за те його усї дуже полюбили. Девлет - Ґірей казав йому видати гарну одежу, і тепер годї було пізнати в Павлусю того обідраного невольника, кінського пастуха.

—Девлет - Ґірей повірив словам Павлуся. Він знав від тих Татар, що вернули з походу, що Мустафа справдї грабував Спасівку, що відтак була стріча з козаками, і там пропав його син одинак. Більше Татари не вміли сказати.

Девлет - Ґірей і Павлусь побоювались тепер одного: а коли дївчини не знайдуть?

У такій непевности жили три недїлї. Аж одної пятницї в ранці, коли Татари молили ся в мечетї і з ними був сам Девлет - Ґірей, появив ся в його дворищи на запіненому кони гонець з вісткою, що дївчину знайшли і везуть на татарскій гарбі.

Молитви не вільно було перебивати, тож ждали всї, поки Девлет - Ґірей не верне.

Гонець розповів, що дївчину знайшли в Анатолії, прибережнім городї Криму. Її мали вивезти до Царгороду до я-

когось турецького баші, та що її вже тоді захопили, як мала сідати на турецьке судно з иншими вибраними бранцями.

— Слава нехай буде Аллахови! — проговорив Девлет-Ґірей, підносячи руки і очи в гору.

— Славаж Тобі Господи! — сказав Павлусь, зняв шапку і перехрестив ся.

Татари поглянули на нього люто, та перед очима Девлет - Ґірея не посміли нічого казати.

— Вельможний пане! — заговорив Павлусь, низько кланяючись. Позволь мені поїхати напроти сестри. Моє серце так стужило за нею... Позволь мені, прошу...

— Дати йому доброго коня! Ти візьми другого — каже до гонця і проведи молодого на зустріч.

Зараз вивели осідлані коні. Павлусь скочив на коня як птах і, вклонившись Девлет - Ґіреєви, поїхав. В нього серце скакало з радости.

А старий Татарин, дивлячись на нього, подумав собі: »Славна і лицарська кров пливе в сьому хлопцеви! Коби його Аллах просвітив та до нашої правовірної віри привернув, придбав би собі іслям славного лицаря і оборонця«...

Павлусь так чвалував на кони, що утомлений їздою гонець ледве його здогонив.

Вже було коло полудня, як побачили з далека ватагу Татар.

— Се вони! — сказав гонець...

— Чи ся дівчина знає, що я тут є?

— Я й сам не знаю, хто ти є. Велїв вельможний Девлет - Ґірей випшукати і привезти таку дівчини, так ми і зробили по приказу.

— Я тобі скажу, я її рідний брат — вимовив Павлусь а сльози радости покотились у нього горохом. Раз лише мельнуло йому в голову: »А може се не вона?« Та зараз відогнав від себе сю нелюбу думку і почвалав що сили.

Наблизились до ватаги.

Павлусь мало очий не видивив, так шукав межи юрбою за дорогою особою. Її не було видно. Вона сиділа на во-

зї в товаристві якоїсь татарської жінки. Він був вкритий намаженою плахтою.

Павлусь станув біля воза, задержав його і миттю зіскочив з коня. Татари, побачивши так по панськи вдягненого хлопця, не противились йому.

— Ганю! Ганюсенько! Серце моє, чи жива, чи здорова?

На сей клич Ганна відхилила плахту. Вона пізнала по голосї брата та, побачивши його в татарському убраню, не пізнала та йно очи видивила.

— Ганусечко, сестро! Хибаж мене не пізнала? Братїка свого Павлуся, не пізнала?

Ганна закричала не своїм голосом і обомлїла.

Татарка кинулась її ратувати як знала. Винесли її з воза і поклали на траві. Вона була одягнена в гарну турецьку одежу.

— Ганно, голубко, та що бо ти? Я тільки сьвіта обійшов, заки тебе відшукав, моя ластївочко; стям ся! — говорив крізь сльози Павлусь та, припавши біля неї, став її пестити та цїлувати.

Татарка вспіла принести води. Її обіляли і вона вторила очи.

— Ну, слава Богу! — закричав Павлусь. — Вставай, Ганю, поїдемо, менї з тобою богато говорити.... Ось, так, ну...

Ганна піднесла ся і сїла, розглядаючись боязко по Татарах, що її окружили.

— Що тобі стало ся?

— Утома, братїку. В тій будї так душно, що нїчим дихати. Та я не надїялась тебе або кого небудь побачити...

— Звідкіля ти узяв ся тут?...

— Ну, опісля розкажу... Чи ти знаєш по татарськи?

— Дуже не много, хоч менї цїлий час толочили сю татарщину, аж обридло. Били мене, їсти не давали, коли не хотїла вчити ся...

— Тепер не будуть... Слухай... Так чого ми ждемо? Їдьмо.... Тобі може на кони було би лїпше...

Ой так, так, Павлуню! — закричала Ганна, аж у руки сплеснула. — Я вже так давно на кони не їздила...

— Дати для неї коня! — приказав Павлусь.

Один Татарин привів її гарного коня. Павлусь посадив сестру, а сам митю сів на свого.

Тепер їхали побіч себе. Татарці було се не по нутру. Їй здавало ся, що везе знатну особу, женщину, що на неї не сміє вітрець подути; а вона, як простий татарський хлопець, на кони гарцює.

— Давно ми, сестро не були такі щасливі, як сьогодни.

— Чи тато живі?

— Живі, і Петра знайшов між козаками.

— Деж вони тепер?

— В степу, пішли з козаками... Я від них утік ночию, тай сюди попав, щоб тебе найти...

— То ми вже свобідні?

— Ще ні, та ось слухай: Могутний Девлет - Ґірей Ібрагім шукає за своїм сином Мустафою. То знаєш... той самий харциз, що зруйнував нашу Спасівку. Тоді над Самарою, де Татари з бранцями спочивали, зчинила ся з козаками битва. Мустафу піймав на аркан козак Семен Непорадний, та сотник Недоля велів козакови Тихонови відвести лубенському полковникови. Тям, сестро! Ти показуй, що нічого по татарськи не знаєш. Тоді покличуть мене на товмача. Я тобі лише для того кажу, щоби ти знала. Може бути, що на товмача покличуть не мене, а кого другого; тоді знай, що казати, бо від сього залежить наша свобода або смерть, або неволя...

Заки доїхали до Ґірейового дворища, розказав їй Павлусь усе, що пережив від тої хвилї, коли почули дзвони церковні, коли впали в село Татари, та її вхопили. Тепер буде всьо залежати від їхньої проворности.

Павлусь одного лише бояв ся, але сього Ганні не сказав, аби її не лякати.

Колиб так лубенському полковникови впало на думку Мустафу втопити або голову йому відрубати, тоді і їм було би змінь.

Ганна хотїла розповісти Павлусеви свої пригоди, та вже часу не стало. Вони побачили дворище і полишаючи татарську ватагу, почвалували що сили наперед.

Татари пігнали ся за ними стрілою, полишаючи гарбу з Татаркою. Вона верещала за ними, та се нічого не помогло. Мусїла сама взяти віжки в руки і поганяти.

Девлет - Ґірей стояв на ґалериї і вижидав гостий.

Павлусь здоймив шапку і став з далека до нього вимахувати.

— Невжеж то ся дївчина так на кони сидить? Справдї лицарський народ тї козаки! — говорив Ґірей до свого завідчика.

Молодї позіскакували з коний і пішли до міржової свїтлицї.

Вклонили ся, а Павлусь заговорив так:

— Могутнїй лицарю Девлет - Ґірею! Приносимо тобі добру вістку за твого славного сина Мустафу. Се моя рідна сестра; вона його бачила на останку. Звели її ласкаво запитати, хай сама розповість.

— Девлет-Ґірей став її питати по татарськи.

Ганна оглянулась на брата, що нічого не розуміє.

— Питай її ти! — каже до Павлуся.

Павлусь став її питати по українськи. Вона відповіла як чула від нього, а Павлусь розповів се по татарськи.

— Добре! — каже Девлет - Ґірей: — Я зараз посилаю послів з богатим окупом до лубенського полковника; за той час ви останете моїми гостями. Коли ваші вісти справдять ся, жде вас велика нагорода; колиж... — він не договорив, бо сам налякав ся слів, які мав сказати.

— Та тепер жити мете трохи по нашому. Дївчина піде між жінок да гарему. Не годить ся і закон не велить, щоби дївчина в такім віцї ходила з відкритим лицем та балакала хоч би і з братом.

Павлусь і Ганна подивились на себе з жалем, що їх розлучали опять.

— Хибаж не можна нам і слова промовити з собою, хоч би через ослону? — заговорив Павлусь. Він чув як його корч за горло хапає...

— Можна, але з далека...

Розійшли ся. Її повели між жіноцтво. Павлусь пішов до своєї комнати, щасливий і з того, що йому Бог позволив дожити.

IX.

Настала зима. Павлусь дивував ся дуже, що не було тут снігу, як на Україні, що дерева заєдно зеленіли, хоч деколи і зимнійше було. Та він сердечний забув рахубу часу і не міг зміркувати коли буде Різдво.

Минулого року такі веселі свята були. Він ходив з хлопцями колядувати, возив ся санками; а тепер не вгадає і коли свято...

Те саме думала і Ганна. Її теж весело було, коли внесли до хати діда, як покійний дідусь благословив усіх, як кидали кутю до стелї та рахували рої...

Вона вже привикла до гаремного житя. Ой наплакалась вона, наплакась...

Павлусь непокоїв ся, чи посольство Девлет-Ґірея найде ще Мустафу живим... Навіть Ганна не вспіла розповісти йому про свої пригоди.

А старий нетерпеливив ся теж. Вже більш місяця минуло, як посольство поїхало, та слух по ньому загинув. Він знав, що посольству нічого бояти ся козаків, що вони вшанують звичаї міжнародні і не торкнуть посольства. Та він бояв ся харцизяк або Татарів Ногайців. Ті певно не вшанують нікого, а пронюхавши у них гроші, поріжуть усіх, пограбують так, що піхто і не вгадає, де діли ся...

Девлет-Ґірей розставив гінців від самого Перекопу, щоб зараз звістили його, коли появить ся посольство з поворотом.

Нарешті!

Одного дня причвалав гонець з доброю вісткою, що Мустафа вертає живий і здоровий.

Девлет-Ґірей велїв сідлати конї і виїхав з цілим почотом на стрічу.

Коли об тім довідав ся Павлусь, не втерпів, а полетів до жіночого відділу.

Сторож не хотів його пустити. Стали оба шарпати ся. Колиб се був хто другий, був би сторож непремінно штовхнув його ножем. Але сього не вільно було торкнути, бо так наказав пан усій службі.

— Та чорт з твоім гаремом! — кричав Павлусь: — Сестру мені поклич, я її мушу зараз бачити...

Викликали Ганну.

— Ганусенько! Мустафа вертає; будемо свобідні! — Більше не говорив нічого. Казав собі осідлати коня і побіг на здогін за почотом, але завернув з дороги.

— Яке мені діло до нього! Добре, що живе; тепер хай і зараз здохне за сю кривду, яку нам заподіяв... Чорт їх усіх Татар. Маму вбили, дідуся... нас намучили... Пождіть, чортові сини! Верну я ще сюди може і нераз, та не на сторонку, як невольник, а з козацтвом, як лицар... Пождіть, я ще вашого дідьчого хана за бороду скубну, не то що...

Так міркував Павлусь, вертаючи до дворища, На дворі вже смеркало. Пішов до своєї комнати, положив ся і ліг спати. Про вечерю забув. Але і заснути не міг. В його голові як у млині. Думка думку переганяла, усе до купи перемішувало ся...

Що буде тепер? Чи вертати їм таки зараз, чи переждати до весни? В зимі на степу небезпечно. Можна цілу юрбу вовків здибати, заблукати тай замерзнути. А тут так скучно між Татарвою. Та колиб хоч в одній хаті з Ганею! А воно і тут дурні звичаї не дають...

А що було би, колиб Татарин не вдержав слова та не хотів пустити на волю? Правда, він їм того не обіцяв, лише говорив про велику нагороду. Та чи може бути більше добро, як свобода?

Колиб Татарин не хотів пустити їх на волю, а задержав, тоді Павлусь убє сестру, Татарина проколе ножем; хай його тоді повісять або кіньми розірвуть.... всьо одно...

Він став сердитись, поки не заснув...

Вже сонце стояло високо, а Павлусь ще спав. Він прокинув ся від гамору, що счинив ся подвірю. Пішов до вікна

подивити ся. Се Девлет-Ґірей вернув з сином. Павлусь пізнав Мустафу зараз. Він сидів бадьорно на гарнім кони і усміхав ся до батька, котрий аж сіяв з радости.

»Бач, який тепер бадьорний!« подумав Павлусь: »А на аркані у Непорадного то скривив ся, начеб лїсницю вкусив... А що, смакував козацький аркан? Ах, ви чортові сини! Колись я з вами ще стріну ся, А особливо з сим паничем Мехмедом Сулейманович... Ми собі ще поговоримо і я тобі нагайки дротянки нагадаю«.

Та зараз стало йому соромно тих слів, які що-йно подумав. Се-ж не гарно. Ось той Девлет-Ґірей так поводить ся з ним, як з сином, а він йому відгрожує ся...

»Егеж, бо мене йому треба було! А так, то звав би мене христіянським псом, як і другі, уся ціла та погань татарська... Чого вони нас зачіпають, мордують? Хибаж ми їм заваджаємо? Ні, ні, ми стрінемось єще!...«

Павлусь погрозив до вікна кулаком.

В тій хвили його прикликали до Девлет-Ґірея мірзі. По дорозї стрінув Ганну. Її теж туди вели.

Станули обоє перед ханом, що держав сина за руку, начеб лякав ся, щоби опять не забрали.

— Ви сказали правду; тепер я хочу додержати моє слово і нагородити вас. Чого бажаєте? Коли хочете, оставайте з нами. Прийміть нашу віру, я вас за своїх дітий прийму.

Спасибі тобі, могутний пане. Нічого не бажаємо, лиш волї ... Пусти нас.. .

— Хибаж вам зле у мене?

— Нам добре, та за Україною нам банно... Хочемо своїх побачити...

Хай буде по вашому! Їдьте домів, та не тепер, аж весною. Кого зимовий степ обійме, тому і не жити більше. Оставайте ще моїми гостями.

— Та звели, пане, пописати нам грамоти, щоб нас по дорозї Татари не чіпали.

— А вжеж, дістанете грамоти і охорону, поки до своїх не доїдете.

— Тепер коли ти свобідний, подай менї руку, мій друже! — сказав Мустафа, простягаючи руку до Павлуся: —

Мені вже розказували, який ти бравий козак... То одно скажи мені: яким чином бачила твоя сестра, як мене полонили, коли вона була в обозї?

Ось я се й хотів сказати — говорить Павлусь: — Тепер признаю ся, що я збрехав. То я усе бачив, а навмисне сказав на сестру, щоб ти її казав шукати. Без сього небачити би мені її більше.

— Хитрун бо з тебе, небоже, хитрун! — каже мірза, всміхаючись: — Ну, я тобі се вибачу, подай мені свою руку!

В тій хвили Павлусь нагадав щось. Від того спогаду він почервонів увесь мов бурак. Йому соромно стало, що се забув, що мав тепер сказати. Вважав се за великий гріх.

— Вельможний Девлет-Ґірею! Коли ти показав мені тільки ласки, та я ще одно тебе прошу, не відкажи мені сього.

— Хоч би ти сьогодня просив о половину мого майна, і сього тобі не відкажу.

— Ні, майна я не хочу, а лише ось прошу: У Сулеймана-ефендія живе невольник Остап Швидкий, Українець, земляк мені.... Вели його викупити і подаруй його мені.

— Хибаж він тобі родич приходить ся?

— Ні, а лише земляк. Та він мені був рідним батьком, коли я у неволю попав ся. Він завивав мені рани, коли мене зрізали нагаями. Я покляв ся оддячитись йому. Хочу йому свободу випросити.

— Добре в тебе серце, мій хлопче! — сказав Девлет-Ґірей: — Остап Швидкий, невольник, верне з тобою на Вкраїну.

Девлет-Ґірей велів написати грамоти і післав гонця в Коджамбак.

Павлусеви потекли сльози з очий.

Він забув на усї злиднї, на усю злість до Татар. Простив їм все відразу...

Др. Іван Франко

НАЙМИТ.

В устах тужливий спів, в руках чепиги плуга,
Так бачу я його;
Нестаток і тяжка робота і натуга
Зорали зморщками чоло.
Душею він дитя, хоч голову схилив
Немов дідусь слабий,
Бо від колиски він в недолі пережив
І в труді вік цілий.
Де плуг його пройде, зелізо де розрив
Землі плідної пласт,
Там незабаром лан хвилясте жито вкрие,
Свій плід землиця дасть
Чому-ж він зрібною сорочкою окритий,
Чому сірак, чуга,
На нім мов на старці з пошарпаної свити?
Бо наймит він, слуга.
Слугою родить ся, хоч вольним окричали
Богатирі його;
В нужді безвигідній, погорді і печали
Сам хилить ся в ярмо.
Щоб жити, він житє і волю власну й силу
За хліба кусник продає,
Хоч не кормить той хліб і стать його похилу
Не випрямить і сил не додає.
Сумує німо він, з тужливим співом оре,
Те поле, оре не собі,
А спів той наче брат, що гонить з серця горе,
Змагатись не дає журбі.
А спів той, го роса, що в спеці підкріпляє
На пів зівялий цвіт;
А спів той — грім страшний, що ще лиш глухо грає,
Ще здалека гримить.

Та поки буря ще нагряне громовая,
Він хилить ся, проводить в тузі дни,
І земельку святу як матінку кохає,
Як матінку сини.
Байдуже те йому, що для добра чужого
Він піт кровавий лле,
Байдуже те йому, що потом труду свого
Панам пановане дає.
Коб лиш земля, котру його рука справляла,
Зародила опять,
Коби з трудів його на других хоч сплівала
Небесна благодать.

* * *

Той наймит — наш народ, що поту лле потоки
Над нивою чужою.
Все молодий, думками все високий,
Хоч топтаний судьбою.
Своеї доленьки він довгі жде столїтя,
Та ще надармо жде;
Руїни перебув, татарські лихолїтя
І панщини ярмо тверде.
Та в серцї хоч і як недолею прибитім
Надія красшая жиє;
Так часто під скали тяжезної ґранїтом
Нора холодна бє.
Лиш в казцї золотій, мов привид сну чудовий,
Він бачить доленьку свою,
І тягне свій тягар, понурий і суворий
Волочить день по дню.
В столїтях нагнїту його лиш ратувала
Любов до рідних нив;
Нераз дїтий його тьма тьменна погибала,
Та все він пережив.
З любовю тою він мов велитень той давний,
Непоборимий син землї,
Що хоч повалений, опять міцний і славний,
Вставав у боротьбі.

Байдуже, для кого — співаючи він оре
Плідний, широкий лан;
Байдуже, що він сам терпить нужду і горе,
А веселить ся пан.

* * *

Ори, ори й співай, ти велитню, закутий
В недолї й тьми ярмо!
Пропаде пітьма й гнет, одпадуть з тебе пута,
І ярма всї ми порвемо.
Не даром ти в бідї, пригноблений врагами,
Про силу духа все співав,
Не даром ти казок чарівними устами
Його побіду величав.
Він побідить, порве шкарлуші пересуду,
І вольний власний лан
Ти знов орати-меш — властивець свого труду
І в власнім краю сам свій пан.

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

Др. Іван Франко.

ІДІЛЛЯ.

Давно було. Дітей маленьких двоє
Побравши ся за руки, по квітчастих
Лугах підгірських, стежкою вузкою
Поперек нив, в жарку літную днину
Ішли з села.

Старшенький хлопчик був —
Біловолосий, з синїми очима,
З конем вербовим у руцї. У него
За пазухою добрий кусень хлїба
І квітка на кайстровім капелюсї.
А дївчинка вела його за руку,
Хоч менша. Наче терен оченята,
Мов вуглики жаріли ся і живо
Все бігали кругом. Мов миший хвіст
Косичка з заду висїла, а в нїй
Червона стрічка вплетена була.
В маленькій запасчинї підпятій
Знать кілька бульб печених, а стручки
Зеленого гороху визирали
З за пазухи.

Нерадо якось хлоп чик
Ішов і боязливо озирав ся,
А дївчинка невпинно щебетала,
Додаючи товаришу відваги.

— Встидай ся, фе! Такий великий виріс,
А плакать хоче! Хлопець, а боїть ся!
Чого боятись тут? Сли я ти кажу,
То мусить бути правда. Вже мої
Бабуня не такі, щоби брехали!
А ти диви, хіба то так далеко?

На сей горбок, а відтам Діл близенько,
А там Ділом у гору та все в гору,
Аж на сам верх! Тай годі! Там спочинем —
А може нї, чого ще спочивати,
Коли вже відтам близько!... Крикнем: У!
Тай просто враз побіжимо до тих
Стовпів зелїзних, що підперли небо.
А там сховаємось за стовп і тихо
Тихенько аж до вечера пробудем.
А ти щоби не смів мінї і писнуть,
Не то що плакать! Чуєш? А то я
Тобі задам! А як настане вечір
І сонечко прийде до дому на ніч,
Застукає до брами, — то ми тихо
Тихесенько прокрадемось за ним.
А знаєш, що бабуся говорили?
У него є донька така хороша,
Що просто страх. Вона то відчиняє
Що вечір браму батькови й що рана.
А вже дітей вона так дуже любит:,
Що просто страх. А сонце не пускає
Дітей до неї, щоб із ними разом
У світ не втікла. Але ми тихенько
Прокрадемось, тай шусть! і вхопимось
Її за руки, то вже сонце нам
Нїщо не зробить. Тілько ти не бійсь
І плакати не смій! Таж то так близько,
І на дорогу маємо досить,
А там нам панна надає богато
Всього, о що би ти просив?

Поглянув
На неї хлопець, палець вихав до уст
Тай каже: — Мозе б лїпсого коня? —
— Ха, ха, ха, ха! — дївча зареготалось.
— Ну, сцоз, то мозе капелюх новий?
— Проси що хочеш, а я знаю, знаю
Що я просити буду!

— Сцо таке?

— Ага, не скажу!

—Ну, скази, а то

Заплацу!

Овва, плач, то я сама
Піду і не візьму тебе з собою.
— Ну, а цомуз не сказес?

— Знаєш, ти
Дурний! Мінї бабуся говорили,
Що в неї яблочка є золоті.
Кому вона те яблочко дарує,
То той весь вік щасливий і здоров
І гарний, гарний буде всім на диво.
Але ті яблочка лиш для дївчат.
—Я хоцу яблоцка! — заплакав хлопець.
— Не плач, дурний, лиш не забудь просити, —
Я вставлюсь вже, щоб і тобі дала.
А як по яблочку такім дістанем,
То вернемо до дому і нікому
Не скажемо. Не скажеш?

— Ні, не сказу.

— Ну, памятай! А скажеш — відберуть.
Чи так?

—А так, — рік хлопець. І пішли.

Пройшло чимало літ від того дня.
Далеко над сподіване дітей
Тяжкою вийшла й довгою дорога
До сонїшних палат. І трави і ниви
І небо й сонце, все, усе змінилось
У хлопчика в очах. Лиш не змінилась
Подруга та, провідниця єго.
Щебетанє її веселе, любе,
І усміх, і надія невгасима,
Се та жива струя, що вяже в серці
День нинїшний з вчорашним і грядущим.

І ціль їх не змінилась за той час,
Лиш виросла, розвилась, розяснилась.

І ось великим шляхом многолюдним
Посеред тиску, свару й товкітні
Ідуть вони, ховаючи у грудях
Дитячі серця, як найкрасший скарб.
Минає їх гордий, надутий дурень,
І розсмієсь; мина' пишний вельможа,
То і не гляне; зустріне мужик,
То в спрагу дасть погожої води
Напити ся, і стежку покаже,
І підночує, в слоту захистить.
Вони-ж побравши ся за руки, тихо
І радісно, без огляду й трівоги
Ідуть на стрічу сонцю золотому.

